

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

DƏDƏ QORQUD

دَدَه قورقود
DADA GORGUD

Elmi-ədəbi toplu

II (65)

BAKI – 2019

**Toplu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.**

Baş redaktor: *Ramazan Qafarlı*

Redaksiya heyəti:

Kamal Abdulla, Anar, Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə), Füzuli Bayat, Amanmırat Baymıradov (Türkmənistan), Cəlal Bəydili, Nizami Cəfərov, Özkul Çobanoğlu (Türkiyə), Ali Duymaz (Türkiyə), Metin Ekici (Türkiyə), M.Ocal Oğuz (Türkiyə), Kamran Əliyev, Əfzələddin Əsgərov, İsa Həbibbəyli, Muxtar İmanov, Teymur Kərimli, Sərxan Xavəri, Ağaverdi Xəlil, Rüstəm Kamal (Rəsulov), Şakir İbrayev (Qazaxıstan), Tofiq Məlikov (Rusiya), Elxan Məmmədli, Törə Mirzəyev (Özbəkistan), Oljas Süleymenov (Qazaxıstan), Sadıq Tural (Türkiyə), Fikrət Türkmən (Türkiyə)

Baş redaktorun müavini: Seyfəddin Rzasoy

Baş redaktorun müavini: Nail Qurbanov

Məsul katib: Tahir Orucov

Nəşrinə məsul: Əziz Ələkbərli

“Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019/2.

folklor.az

ISSN 2309-7949

© Folklor İnstitutu, 2019

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: ramazanqafar@yandex.ru

Seyfəddin RZASOY

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: seyfeddin_rizasoy@mail.ru

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN ÜÇÜNCÜ ƏLYAZMASI,
YOXSA
“KİTABİ-TÜRKMƏN LİSANİ” OĞUZNAMƏSİ**

***“Dədəm Qorqud, qırx şagirdə ver nasihat!”
“Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi***

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin əlyazmasının ayrı-ayrı alimlər tərəfindən Türkiyədə nəşr edilən 3 variantının “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisəli təhlili aparılır. “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsidirmi?! sualına dəqiq və əhatəli cavab verilir, epos, dastan, şifahi və yazılı epik ənənə problemi, “40 şagirdə nəsihət” kitabı: ekzoterik dastan mətni, yoxsa ezoterik “ərgənlik” oğuznaməsi, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin süni yaradılmış ad “problemi”, yaxud Dədəm Qorqudun ad qoyma ənənəsini davam etdirən nəvələr və “13-cü boy”: reallıq yoxsa xülya kimi məsələlərə aydınlıq gətirilərək aşağıdakı qənaətlər əldə edilir:

✓ “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması kimi elm aləminə təqdim olunmuş və mətnin içərisində “Kitabi-Türkmən lisani” adlandırmış əlyazma poetik strukturu etibarilə eposun Drezden və Vatikan nüsxələri ilə heç bir məqamda nüsxələşə bilmədiyi üçün onun nə üçüncü nüsxəsi, nə də üçüncü əlyazması deyildir. Bu məsələdə elm aləmi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ilə onun konkret bir epoxada yazıya alınmış şəkli olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini eyniləşdirməklə əldə edilmişdir.

✓ “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı Qazanın söylədiyi 2-ci nəğmə “Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsinin kontaminativ işarəsi, yaxud düyünüdür.

✓ “Kitabi-Türkmən lisani”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi bilavasitə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, şifahi “Dədə Qorqud” eposunun kontaminativ əlavəsidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisani” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da bütün hallarda şifahi “Dədə Qorqud” epos nüvəsinin yazılı törəmələri – paradıqmalarıdır. Yəni “Kitabi-Türkmən lisani” birbaşa yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının deyil, məhz şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkmən/Türkmən epoxasındakı davamıdır. Bu halda o, heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması ola bilməz.

✓ “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi təqdim etdiyi epik coğrafiya, dili və s. baxımından Azərbaycan/Türkmən/Tərəkəmə abidəsidir və s.

Açar sözlər: mif, epos, dastan, boy, soylama, oğuznamə, nüsxə, əlyazma, kontaminativ əlavə.

SUMMARY

THE THIRD MANUSCRIPT OF "THE BOOK OF DEDE GORGUD" OR THE OGUZNAME OF "THE BOOK OF TURKMEN LANGUAGE"

In the article, three versions of the manuscript of the oguzname of "The Book of Turkmen language" published by Turkish scholars are compared with "The Book of Dede Gorgud". The question of "Is the oguzname of "The Book of Turkmen language" the third edition of "The Book of Dede Gorgud?" is answered, the problem of epic, epos, verbal and written epic tradition, "The book of Advice to 40 students": an exoteric text or an esoteric "lieutenant", an artificial "problem of name of "The Book of Turkmen language" or grandchildren who continued the tradition of name giving of Dede Gorgud" and "The 13th song": the problems of reality or fantasy are clarified and the following conclusions are gained:

✓ The third edition of "The book of Dede Gorgud, as well as the manuscript, which is called "The Book Turkmen language" can't be copied with the epic's Dresden and Vatican copies at any point, this is not the third manuscript. In this case, the science world is deceived by identifying the oral tradition "The Book of Dede Gorgud" and its monument "The Book of Dede Gorgud" written in a specific epoch.

✓ In the 12th song of "The Book of Dede Gorgud", the second song which Kazan tells is a contaminated sign or knot of the plot-slaying of "Salur Kazan's killing Dragon" in "The Book of Turkmen Language".

✓ The plot of "Salur Kazan's killing Dragon" in "The book of Turkmen Language" is not a contagious addition of written monument of "The Book of Dede Gorgud", but it is a contagious addition of oral monument of "The Book of Dede Gorgud". Because "The Book of Turkmen Lyric" and "The Book of Dede Gorgud" are written derivatives — paradigms of verbal epos nucleus of "The Book of Dede Gorgud". That is, "The book of Turkmen Language" is not a direct inscription "The Book of Dede Gorgud", but the epic of oral "The Book of Dede Gorgud" in Turkmen / Turkmen epoch. In this case, it can't be the third manuscript of written "The Book of Dede Qorqud" under any circumstances.

✓ The monument of "The Book of Turkmen language" is Azerbaijan / Turkmen / Terekeme monument from the epic, geography, language point of view.

Key words: myth, epic, epic, song, oguzname, copy, manuscript, contaminative, addition

Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim!

Bir neçə ay əvvəl Türkiyə tədqiqatçısı prof. Mətin Ekici elm aləminə "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni əlyazmasının tapılması xəbərini duyurdu. Yeni əlyazmanı "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü nüsxəsi adlandıran alim mətnin, əsasən, soylamalardan və bir yeni boydan ibarət olduğunu göstərdi. "Boy"u "Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi" adlandıran M.Ekici onun "Kitabi-Dədə Qorqud"un 13-boyu olduğunu bəyan etdi.

Xəbər Dədə Qorqud dünyasına hər hansı şəkil və dərəcədə bələd olan insanların hamısını həyəcanlandırdı. Sosial şəbəkələrdə ilkin təəssüratları əks etdirən qızğın müzakirələr başlandı. Burada hər cür münasibəti ifadə edən rəylərə rast gəlmək olurdu. Bunun əsas səbəbi əlyazmanın İranda yaşayan

hazırkı sahibi Vəli Məhəmməd Xocanın mətnin, özünün dediyi kimi, nə məzmununda olduğunu anlamaq, nə kimi bir əhəmiyyətə malik olduğunu bilmək üçün İranda və Türkiyədə müxtəlif adamlara (o cümlədən prof. Yusif Azmuna) verməsi idi. Əlyazmanın “Dədə Qorqud” eposu ənənələri ilə bağlılığını görənlər mütəxəssislər də, təbii ki, dərhal onu nəşr etdirmək, oxuculara çatdırmaq fikrinə düşdülər. Bununla da Türkiyədə “yeni türkoloji problem”in əsası qoyuldu. Türkiyə alimlərinin arasında əlyazma haqqında kimin ilk dəfə eşitməsi, Vəli Məhəmməd Xocanın kiminlə ilk dəfə əlaqə saxlaması, kimə və kimdən nə vaxt və neçə dəfə zəng olunması, başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “üçüncü nüsxəsinin” tapılmasında birincilik şərəfinin kimə məxsus olması haqqında amansız mübahisələr başlandı. Vəli Məhəmməd Xocanın da bu prosesdə “göy muncuq kimdədirsə – odur” məsələsində olduğu kimi hərəkət etməsi sosial şəbəkələrdəki mübahisələri hətta təhqirlər səviyyəsinə qaldırdı. Türkiyə sahəsinə əhatə edən və uzantıları Azərbaycanda da rezonanslar doğuran bu mübahisəyə qətiyyətlə qarışmadan, o cümlədən heç bir tərəf tutmadan, insaf naminə demək istərdik ki, bu yeni “Dədə Qorqud” oğuznaməsi haqqında xəbəri dünyaya ilk dəfə duyuran prof. Mətin Ekicidir. Ola bilər ki, Vəli Məhəmməd Xoca ondan əvvəl kimlərlə əlaqə saxlayıb, əlyazmanı onlara göstərüb və s., lakin onu elm aləminə ilk duyuran məhz məzkur kişidir.

Bu qızğın yarışmanın ilk mərhələsinin elm tarixi və ictimaiyyət üçün, sözün həqiqi mənasında, ən parlaq nəticəsi o oldu ki, əlyazmanın qısa bir

müddət ərzində üç nəşri həyata keçirildi. Prof Mətin Ekicinin¹, prof. Yusuf Azmunun² və Ankara Universitetinin Sosial Elmlər İnstitutunun əməkdaşları Nasser Khaze Sahgoli, Valiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabai və Sara Behzadın³ başa gətirdikləri bu nəşrlər hər biri öz üstün tərtibat özəllikləri baxımından fərqlənməklə yanaşı, qorqudşünaslar, xüsusilə tekstoloq (mətnşünas) olmayıb, bu nəşrlər əsasında tədqiqat aparmaq istəyən müxtəlif sahə mütəxəssisləri üçün böyük töhfə oldu. Çünki hər bir tekstoloq əlyazma mətnini çapa hazırlayarkən ümumi tərtib prinsipləri ilə bərabər, öz fərdi yanaşma prinsiplərini də tətbiq edir. Bu halda isə bəzən ona əlyazmada “əhəmiyyətsiz” detal təsiri bağışlayan və üstündən etinasızcasına ötüb keçdiyi hər hansı element tarixi-mədəni baxımdan çox böyük elmi əhəmiyyət daşıya və hətta əlyazmanın özü və onun təqdim etdiyi informasiya ilə bağlı “açar” rolunu oynaya bilər. Yeni əlyazmanın birdən-birə üç nəşrinin həyata keçirilməsi və hər bir nəşrin öz keyfiyyətləri ilə fərqlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bu cəhətdən, M.Ekici nəşrində fotofaksimilə ilə transkripsiyanın yanaşı səhifələrdə verilməsi, Yusuf Azmunun soylamaların ritmik-sintaktik strukturunu onun tarixi fonomelodikasına (ozan-baxışı söyləyicilik, ifaçılıq üslubuna) uyğun şəkildə transkripsiya etməsi və əlyazmanın dilinin “türkmən” (türkman) ladını qoruması, N.X.Sahgölü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzadın əlyazmanın “Azərbaycan” ladını bütün etnolinqvistik tərəvəti ilə inikas etdirməyə çalışmaları, xüsusilə apardıqları yüksək elmi əyara malik dilçilik tədqiqatı əlyazmanın sonrakı araşdırıcılar tərəfindən “adekvat” şəkildə dəyərləndirilməsində böyük rol oynayacaqdır. Doğrudan da, qısa müddət ərzində böyük işlər görüldü və biz öz

Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi
Cilt 16, Say 2 (Haziran 2019), s. 147-379
DOI: 10.1501/MTAD_16_2019_2_31
Türk Halkı/Ankara Üniversitesi
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çeşitli Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım

Nasser Khaze Shahgoli
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara)

Valiollah Yaghoobi
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara)

Shahrouz Aghatabai
Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara)

Sara Behzad
(Ankara)

ÖZET

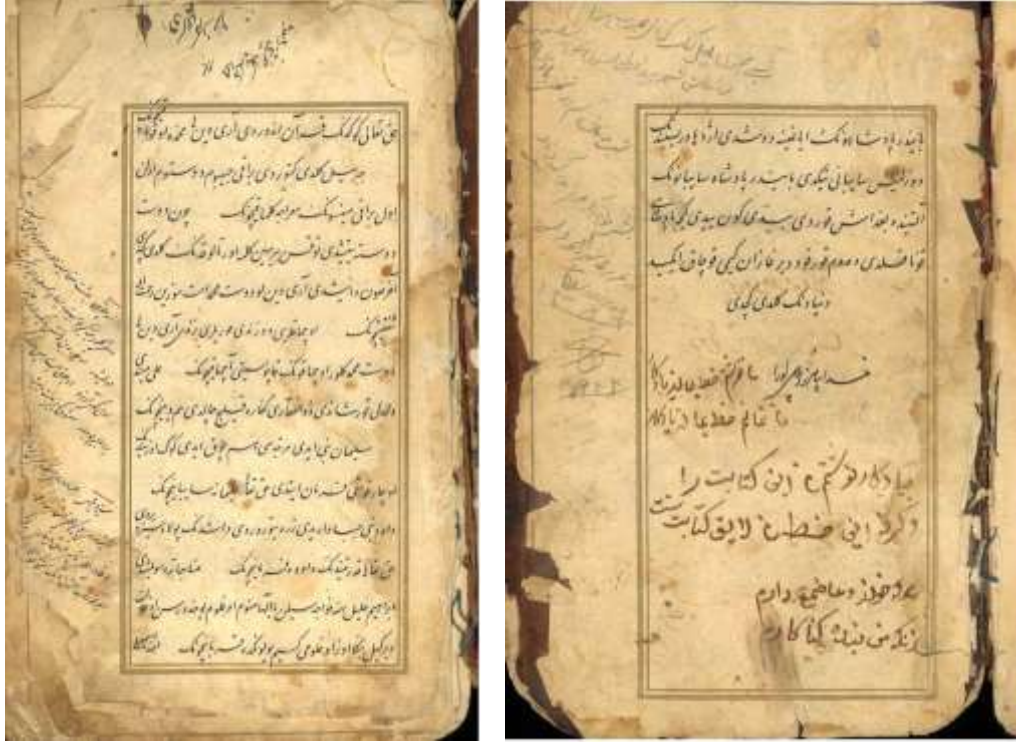
Dede Korkut Kitabı, hiç kuşkusuz Türk dil ve edebiyatının en önemli kaynak eserlerinden biridir. Ancak 2018'de, bu kitabın bilinen iki yazması olan Dresden ve Vatikan yazmalarına yeni bir nüsha daha eklendi: Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması. 34 sayfa ile iki kez ortaya çıkan tek bir boydan oluşan bu Dede Korkut yazması, görece çok daha kısa bir metin olmasına karşın (51 sayfa), içerdiği ile Dede Korkut araştırmalarına yeni boyutlar kazandıracak nitelikte önemli bir metindir. Bu çalışmada, Dede Korkut Kitabı'nın içinde bulunmuş olan Günbet yazmasının incelenmesi, yazı çevirisi ve diplomatik metni, dil bilgece dizini ve tıpkıbasımını içeren bir yazıdır. Günbet yazmasının genel özellikleri, eserin yazılma ve çekimlenme süreçleri, Dede Korkut ve Öğüz Destanları geleneği

¹ Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 219 s.

² Azmun Y. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 176 s.

³ Shahgoli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379

adımızdan belə hesab edirik ki, bu işlərə görə elm aləmi adları çəkilən tərtibçilərə yalnız minnətdar olmalıdır.

Təbii ki, bütün bu nəşrlər, tez bir zamanda yazılan məqalələr “ilkın təəssüratları” əks etdirir. Tapılmış əlyazmanın yaratdığı həyəcan həm onun nəşrlərində, həm də bu bərədə yazılmış məqalələrdə özünü, təbii olaraq, göstərdi. Əlyazma ilk andan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni (üçüncü) nüsxəsi elan olundu və bu zaman “nüsxə” termininin Türkiyə türkcəsində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsindəki onunla eyni olan açıq-aydın mənasına (“bir-birinin eynisi olan yazılı şeylər, bir-birinin bənzəri, eynisi, kopyası”¹) əhəmiyyət verilmədi. Bu da onunla nəticələndi ki, birmənalı şəkildə şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aid olan bu yeni oğuznamə mətni “Kitabi-Dədə Qorqud”un **nüsxəsi**, yəni onun eynisi/kopyası olmadığı halda, onun nəinki **variantı**, heç olmasa, **versiyası** belə adlandırılmadı. Oğuzların öz Oğuz adı ilə adlandırıldıqları epoxanın məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsr “Türkman epoxasının” məhsulu olan “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi bütün elmi prinsiplər ayaq altına atılaraq eyniləşdirildi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazması kəşfinin müəllifi olmaq ehtirası o qədər güclü oldu ki, **dastan tipologiyasına** malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la **tam fərqli funksional tipologiyaya** (bu bərədə irəlində xüsusi bəhs

¹ Türkce Sözlük. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2005, s. 1485

olunacaq) malik olan əlyazma arasında bərabərlik işarəsi qoyuldu. **Ekzoterik** (hamı üçün açıq olan bədii-estetik) xarakterli mətnlə **ezoterik** (gizli, batini) mətn (*bu barədə irəlində xüsusi bəhs olunacaq*) eyni məna sırasında təqdim olundu. Acınacaqlıdır ki, bir sıra qorqudşünas mütəxəssislər bu əlyazmaların fərqli tipologiyaya malik olmasını, intuitiv şəkildə olsa da, hiss etmələrinə, xüsusilə “nüsxə” məsələsində ifrata varılmasını açıq şəkildə görmələrinə baxmayaraq, elmi cəhətdən obyektiv mövqə tutmayıb, Türkiyə türkologiyasında yaranmış cəbhə xətlərinin “mərmə daşıyanı”, yaxud “topa güllə qoyanı” olmağı üstün tutdular. Şübhəsiz, bu məsələdə korporativ maraqlar da öz sözünü dedi və deməkdədir.

Əlbəttə, bu sətirləri oxuyarkən səbirsizlənib, bizə dərhal etiraz etmək istəyənlərin nəzərinə çatdırırıq ki, **emik yanaşmanın**, yəni mədəniyyətin öz içindən gələn adla “Kitabi-Türkmən lisanı” adlandırılan (*bu barədə irəlində xüsusi bəhs olunacaq*) oğuznaməni “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazması adlandırılanların hamısının əlində bir spekulyasiya mexanizmi var olmaqdadır: **publikanı kökü, yaşı və ənənəsi minillikləri əhatə edən “Dədə Qorqud” dastanı ilə onun konkret bir epoxada yazıya alınmış şəkli olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini eyniləşdirməklə aldatmaq.**

Bu, çox maraqlı və həm də hiyləgər bir mexanizmdir. “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi şifahi “Dədə Qorqud” eposu (“**dastanı**” – **yox, eposu**: *bu barədə irəlində xüsusi bəhs olunacaq*) ənənəsi ilə birmənalı şəkildə bağlı olan mətnidir. O, poetik strukturunun hər bir səviyyəsi və həmin səviyyəni təşkil edən elementləri ilə istisnasız olaraq bütün hallarda “Dədə Qorqud” eposu nüvəsinə gedib çıxır. **Bu, inkar olunmaz və mübahisəsiz məsələdir.** Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi şifahi “Dədə Qorqud” eposunun “**postoğuz**”, yəni türkman/türkmən epoxasındakı ənənəsinə aid əlyazma mətnidir. Lakin bu əlyazma oğuz babalarımızın şifahi “Dədə Qorqud” eposunun türkman/türkmən versiyası olsa da, o, heç bir halda və heç bir şərtlər daxilində **yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının onunla eyniləşəcək, “nüsxə”ləşəcək yeni əlyazması deyildir.**

Şifahi “Dədə Qorqud” eposu ilə yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında olan bağlılıqdan “eyniləşdirmə” mexanizmi kimi istifadə olunmasına ilk başdan, müvəqqəti də olsa, göz yummaq, bunu əlyazmanın ilk həyəcanının yaratdığı fikir dolaşığı kimi qəbul etmək mümkün idisə, bu barədə bəyanatla xəbərdarlığımızdan sonra həmin mexanizmin daha da “təkmilləşdirilməsi”, sosial şəbəkələrdə tərəfdar dəstələrinin yaradılması, cəbhədaş birliklərinin formalaşdırılması, o cümlədən Azərbaycandan da bir sıra “mütəxəssislərin” müxtəlif maraqlardan irəli gəlməklə, o cümlədən sifarişlə həmin dəstələrə qoşulması bizi sözü gedən “mexanizmin” artıq spekulyasiya alətinə çevrildiyini deməyə məcbur edir. Bu spekulyasiya xüsusilə sosial şəbəkələrdə mutativ mənzərələr yaratmışdır. Epik düşüncənin epoxal strukturu və inkişaf dinamikasından tam xəbərsiz olanlar, hətta “əlyazma” və “oğuznamə” terminləri arasındakı məna fərqlərini belə bilməyənlər, türkman/türkmən/tərakimə məna

sırası ilə söz fırladanlar, “Azərbaycanın əsil qorqudşünası” titulu qazanmaq üçün yazdığı statuslarda aşiq sənəti və yaradıcılığını XIX əsrədək cavanlaşdırırlar feysbuk qəhrəmanlarına çevrilib, layk çələnglərinə bürünməkdədirlər. Əlbəttə, sosial şəbəkə açıq sistemdir və burada hər kəsin istədiyi sözü demək haqqı var. Ona görə də bizim onlara deməyə heç bir sözüümüz yoxdur. Ancaq özünü həqiqi bir səmimiyyətlə mütəxəssis adlandıranların “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “üçüncü əlyazması” havasına uyub, “Kitabi-Türkmən lisanı” əlyazmasının mətnini oxuyub-anlamadan qeyri-elmi fikir söyləyənlərə, mətndə əlyazmanın “kimliyini” açıq-aşkar göstərən identifikativ işarələri anlamadan ağızına gələni danışanlara, funksional tipologiya baxımından tamamilə fərqli olan bu iki əlyazmanı (“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Kitabi-Türkmən lisanı”) eyniləşdirənlərə biz bu spekulasiyanı bağışlaya bilmərik. Çünki bu – elmdir və biz gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət daşıyıyıq. Əgər biz bu qaragüruh selinin qarşısında durmasaq, belə patologiyalar baş alıb gedəcək, türkologiyamız bütün dünyada biabır olacaq və bir əlyazma mətnini dəyərləndirmək qabiliyyəti olmayacaq dərəcədə etibardan düşəcək.

Əlbəttə, bütün bu dediklərimizdən sonra oxucularımız bizdən, təbii olaraq, sübutlar istəyir. Biz də müzakirələri sağlam bir məcraya yönəltmək məqsədi ilə söz demək haqqımızdan istifadə edərək, fikirlərimizi məntiqi şəkildə çatdırmağa çalışacağıq. Sağlam müzakirə aparmaq hər kəsin haqqıdır, lakin bəzi özündən müştəbahlər “Bunları kim vəkil eylədi” deyərək söz demək haqqının nə üçünsə yalnız onlarda olduğunu zənn edirlər.

“Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsidirmi?!

Necə deyərlər, “üçüncü əlyazma”çıların yol verdikləri ən gülünc yanlışlıq “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi elan olunmasıdır. Çünki bu “nüsxə” məsələsində bütün elmi prinsiplər pozulmuş, baş-ayaq edilmiş və ümumiyyətlə, elm nəticə əvəzinə ortaya eybəcər mənzərə çıxmışdır.

Qeyd edək ki, “nüsxə” məsələsində ifrata varıldığı artıq rəsmi şəkildə etiraf olunmaqdadır. Belə ki, əziz dostumuz və həmkarımız prof. Əli Duymaz Bakıda nəşr olunan “Türkologiya” jurnalında çap etdirdiyi “On üçüncü boy” adlanan məqaləsində yazır¹: “Bir də “üçüncü nüsxə” məsələsinə toxunmaq istərdik. Fikrimizcə, “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden və Vatikan əlyazmalarına “nüsxə” demək alışkanlığı (*vərdişi* – R.Q., S.R.) xüsusilə 13-cü

¹ Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, akademik Kamal Abdulla redaktoru olduğu “Türkologiya” jurnalında Əli Duymazın, Mətin Ekicinin və Əhməd Bican Ərcilasunun yeni əlyazmanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi kimi təqdim edən məqalələrini, haqlı olaraq, “Müzakirə və diskussiya” rubrikasında verməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

hekayənin (“*Kitabi-Türkmən lisani*” oğuznaməsində *Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşmasından bəhs edən oğuznamə nəzərdə tutulur – R.Q., S.R.*) yazılı mətni tapıldıqdan sonra müzakirə edilməlidir. Çünki Drezden və Vatikan əlyazmalarının başlıqlarından tutmuş içindəki boyların seçiminə qədər bir çox məsələ şüurlu bir seçimin olması haqqında ipucları verir. Belə ki, *Salur Qazan* haqqında müstəqil bir dastanın olması düşüncəsi ilə tapılan bu 13-cü hekayə bu əlyazmaların “nüsxə” deyil, hər birinin orijinal bir “əlyazma” olaraq dəyərləndirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Çünki “*Salur Qazanın əjdaha öldürməsi*” boyunun əlyazma mətninin ortaya çıxması və bu mətnin öncəki əlyazmalarda olmaması “nüsxə” anlayışını da mübahisə mövzusunə çevirməyə imkan verir”¹.

Göründüyü kimi, Türkiyə türkologiyasında öz analitik baxışları ilə fərqlənən Ə.Duymaz bu fikri ilə yeni tapılan əlyazmanın “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un nüsxəsi olmadığını, daha doğrusu, nüsxəsi qələbinə girə bilmədiyini, əslində, aydın şəkildə müşahidə və etiraf etmişdir. Alimə görə, yeni əlyazma “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un Drezden və Vatikan nüsxələri ilə məhz “nüsxə” anlayışı kontekstində bir sırada dura bilmir. Çünki “nüsxə” anlayışının Türkiyə türkcəsindəki (o cümlədən Azərbaycan türkcəsindəki) açıq-aydın mənası buna qətiyyənlə imkan vermir.

“Türkcə sözlük”də deyildiyi kimi: “**Nüsxə** – 1. Bir-birinin eynisi olan yazılı şeylərin hər biri; 2. Qəzet, jurnal və sairənin sayları; 3. Bənzər, eyni, kopya (*surət*– *R.Q., S.R.*)” deməkdir².

“*Kitabi-Dədə Qorqud*”un Drezden və Vatikan nüsxələri ona görə bir-birinin (daha doğrusu, Vatikan Drezdenin) nüsxəsi hesab olunur ki, bir müqəddimə və 12 boy-oğuznamədən ibarət olan Drezden nüsxəsindəki həmin müqəddimə və 12 boydan 6-sı Vatikan nüsxəsində “təkrarlanır”. Lap “loru dildə” desək, Vatikan əlyazmasındakı müqəddimə və 6 boy cüzi fərqlərlə Drezdendəki müqəddimə və 6 boyun “eynisi”, “bənzəri”, “kopyası – surəti”dir. Ə.Duymaz ağıl-məntiqi yerində olan alim kimi görür ki, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”dakı nə müqəddimənin mətni, nədəki 12 boydan, istisnasız olaraq, heç biri bu yeni əlyazmada yerli-dibli yoxdur. Başqa sözlə, tamamilə fərqli poetik struktura, fərqli məzmunə, fərqli funksional tipologiyaya, fərqli epoxal konsepsiyaya (*bütün bu fərqlər irəlində geniş şəkildə izah olunacaq*) malik olan yeni əlyazma heç bir halda “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un poetik strukturunu “təkrarlayaraq”, onun nüsxəsi, yəni “eynisi”, “bənzəri”, “kopyası – surəti” ola bilmir. Lakin təəssüf ki, qardaşımız Ə.Duymaz da “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un üçüncü əlyazması” havasının cazibəsindən qurtula bilməyərək, bu yeni əlyazmanı, sadəcə olaraq, “*Dədə Qorqud*” eposu ənənəsinin məhsulu olan yeni oğuznamə mətni hesab etmək əvəzinə, onu yenə də “üçüncü əlyazma” kimi qəbul etməkdə davam edir.

Yeni əlyazmanın “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un Drezden və Vatikan nüsxə-

¹ Duymaz A. On üçüncü Boy / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 100-101

² Türkce Sözlük. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2005, s. 1485

lərinin “nüsxəsi” olmadığını gören prof. Ə.Duymaz “üçüncü əlyazma konsepsiyasını” əsaslandırmaq üçün orijinal bir üsula əl atır: məlum elmi gerçəkliyin və bütün qorqudsünaslığın əleyhinə gedərək, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan əlyazmalarının, ümumiyyətlə, bir-birinin nüsxəsi olduğunu şübhə altına alır: guya ki, bu, bir dil “alışqanlığı”dır və dünya türkoloqları, sadəcə, vərmiş etdikləri üçün bu əlyazmaları “nüsxə” adlandırırlar. Və alim çıxış yolu kimi belə hesab edir ki, “nüsxə” anlayışından imtina etməklə yeni əlyazmanı çox asanlıqla “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması saymaq olar.

Bəs “üçüncü əlyazma konsepsiyasında” “nüsxə” məsələsinin işə yaramadığını gören Ə.Duymaz yeni əlyazmanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması olduğunu hansı metodla əsaslandırır?

Alimə görə, çox “rahat” bir metod var: bu, “Kitabi-Dədə Qorqud”la yeni əlyazmanın “dil, üslub və mövzu” yaxınlığıdır¹.

Bəs prof. Ə.Duymaz bu “eyniləşdirmə” metodu məsələsində özü kimə əsaslanır?

Əlbəttə, “bu metodun” yaradıcısı olan prof. Mətin Ekiciyə.

Bu halda biz bütün diqqətimizi əziz dostumuz və həmkarımız prof. M.Ekicin “eyniləşdirmə” metoduna yönəltməli, onun yeni əlyazmanı hansı metodla (üsul, vasitə, yolla) “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və üçüncü əlyazması olduğunu əsaslandırmasını dərinlən öyrənməliyik. Bu, hər şeydən əvvəl, ona görə vacibdir ki, yeni əlyazmanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması olduğunu məhz M.Ekici bəyan etmişdir.

Bunun üçün heç bir əziyyət çəkmək lazım gəlmir. Prof. M.Ekici yeni əlyazmanı kitab şəklində çap etdirmiş və kitabın “Ön söz”ündə “öz metodunu” ətraflı şərh etmişdir. Diqqət edək:

“İlk səhifədən başlayan münacat tərzli soylamanı oxuyanda bu nüsxənin Dədə Qorqud mətnləri ilə əlaqəsini qura bilməmişdim. Daha sonrakı səhifələrdə yer alan mətnlərin heç birinin başlığının olmadığı və yaxud fərqli bir qələmlə yazılmadığı üçün ilk baxışda mətnlərin harada başlayıb-qurtardığını anlamaq asan olmurdu. Buna baxmayaraq, mətni başdan-ayağa gözdən keçirməyə qərar vermiş, sonrakı səhifələrdə də digər nüsxələrdən bildiyimiz tərzdə bir mətn görməyincə “Dədə Qorqud”la əlaqəsinin olmayacağını düşünmüşdüm. Ancaq səhifələr irəlilədikcə mətnin içində Dədə Qorqud adının keçdiyi yerləri görmək məni həyəcanlandırmaya başlamışdı. Tapmaq, görmək və oxumaq istədiyim, sadəcə, bu soylama tərzindəki mətnlər deyildi: bildiyimiz və bilmədiyimiz bir Dədə Qorqud söyləməsi idi. Ən azından, bir neçə söyləmə ola biləcəyini düşünməyimə və 48-ci səhifəyə gəlməyimə rəğmən hələ soylama tərzində mətnlər vardı, amma bir dastan söyləməsi yoxdu. Həyəcanımın azalmağa başladığı bir anda oxumağa davam etdiyim 48-ci səhifənin ortasına doğru mətn dəyişmiş, (*“Kitabi-Dədə Qorqud”*

¹ Duymaz A. On üçüncü Boy / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 101

dastanına aid – R.Q., S.R.) öncəki iki nüsxədən tanıdığımız Oğuz qəhrəmanları üçün istifadə olunan epitetlər axmağa başlamışdı. Oxuduqca bu söyləmənin nə olduğuna marağım daha da artmış, onun bizə məlum olan “Dədə Qorqud” boyu olmadığını fərfinə varmış, bunun fərqli bir söyləmə olduğunu düşünərək, mətni oxumağa davam etmişdim. Mətn üzərində ilk oxum bitəndə artıq axtardığımı tapmışdım. Müəyyən bir başlıqla adlandırılmamasına baxmayaraq, bu söyləmə məlum “Dədə Qorqud” söyləmələrindən fərqli bir boy idi. Bu, “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürdüyü boy” ola bilərdimi? Əcəba, “13-cü “Dədə Qorqud” boyu ola bilərdimi?”¹

Prof. M.Ekici daha sonra öz həyəcanını alim dostu, qorqudşünas Dr. Gürol Pəhlivanla bölüşür və o da “bərk həyəcanlanır”. İki dost mətni birlikdə oxuyur və G.Pəhlivan M.Ekicinin bu əlyazmanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması olması, o cümlədən Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi haqqındakı oğuznamənin eposun 13-cü boyu olması haqqındakı qənaətlərini təsdiq edərək ona dəstək verir².

Əlbəttə, biz M.Ekicinin mətni oxuyarkən keçirdiyi həyəcanı başa düşürük, çünki özümüz də alimin bu sətirlərini oxuyarkən həyəcanlandıq. Lakin bu yazımızda oxucularla emosional-affektiv təəssüratlarımızı deyil, soyuq başla düşündüyümüz qənaətləri bölüşməyi qərara aldığımız.

İndi isə prof. M.Ekicinin “metodunu” ifadə edən yuxarıdakı fikri şərh etməyə çalışaq:

1. Əlyazmanın 48-ci səhifəsinə oxuduğu soylama mətnləri M.Ekiciyə bu mətnlə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında əlaqə qurmağa imkan vermir:

Bu, tamamilə təbiidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin mətn strukturu və tipologiyası ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətn konstruksiyası tamamilə fərqlidir.

48-ci səhifəyə qədər olan soy(lama) mətnləri alimə o qədər fərqli təsir bağışlayır ki, o, həmin mətnləri hətta divan ədəbiyyatındakı münacatlara bənzədir.

2. Lakin alim mətnədə ulu ozan Dədə Qorqudun və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından tanıdığı Oğuz qəhrəmanlarının adlarını, onlar üçün istifadə olunan epitetləri və s. gördükcə bunun “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni bir mətni (“bildiyimiz və bilmədiyimiz bir Dədə Qorqud söyləməsi”) olması qənaətinə gəlir.

Bu nöqtə M.Ekicinin “metodunun” iki ən mühüm istinad nöqtələrindən biridir. Yəni “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən poetik struktur elementlərinin (onomastik vahidlər, bədii təsvir vasitələri, paremlər və s.) olması ona bu əlyazmanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un

¹ Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkiстан/Türkmən Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 10-11

² Yenə orada, s. 11

üçüncü nüsxəsi hesab etməyə əsas verən iki amildən biridir.

3. İkinci və ən əsas amil isə əlyazmada Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi haqqında kiçik həcmli oğuznamənin olmasıdır. Bununla da, prof. M.Ekici, özünün dediyi kimi “axtardığımı tapır”.

İndi isə M.Ekicinin bu iki metodoloji tezisini təhlil etməyə çalışaq. “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən elementlərin olması tamamilə təbii və qanunauyğundur. **“Kitabi-Türkmən lisani”** bir epik mətn kimi bütün hallarda və istisnasız olaraq şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsini Türkmən/Türkmən epoxasında davam etdirən **oğuznamədir**. Və hər bir qorqudşünas bilir ki, istər ədəbi-bədii, istərsə də tarixi-xronikal oğuznamələrin hamısını ortaq motivlər birləşdirir. Ona görə ki, oğuznamələr tarixi, yaxud bədii məzmunlu olmasından asılı olmayaraq, ulu əcdad “Oğuz kağan” mifik nüvəsinə bağlanır. “Oğuz kağan” nüvəsi bütün oğuznamələri öz ətrafında düzərək vahid qalaktik sistem yaradır. Bu “Oğuz qalaktikasının” hər bir elementi onun nüvəsinə yaxın-uzaqlığından asılı olmayaraq, ümumi qalaktik motivləri də özündə əks etdirir. Bu cəhətdən, istər “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi, istər Rəşidəddin oğuznaməsi, istər Əbülqazi oğuznaməsi, istər “Mənzum oğuznamə” və s. hamısı bu və ya digər dərəcədə “Kitabi-Dədə Qorqud”la ortaq motivlərə malikdir. Lakin bu ortaq motivlər digər oğuznamələri, tutaq ki, Əbülqazi oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”la eyniləşdirməyə, onun nüsxəsi saymağa imkan vermir. Halbuki Əbülqazi oğuznaməsində Salur Qazanla bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən kifayət qədər məqamlar vardır. Belə bir eyniləşdirməni apara bilməməyin yeganə səbəbi bu oğuznamələrin tamamilə fərqli mətn tipologiyasına malik olmasıdır. Və çox maraqlıdır M.Ekicinin özü 61 səhifədən ibarət mətnin 48-ci səhifəsinə qədər əlyazma ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında heç bir əlaqə qura bilmir. Yəni ağıl-məntiqi yerində olan alim kimi görür ki, bu əlyazma ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” tam fərqli poetik mətn tipologiyasına malikdir. Lakin...

Lakin 48-ci səhifədən sonra rast gəldiyi Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi süjeti alimi o qədər həyəcanlandırır ki, mətn tipologiyası haqqında malik olduğu bütün professional bilikləri unudub, yeni oğuznaməni “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması, Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi haqqında kiçik oğuznaməni isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu elan etmək qərarına gəlir.

Əziz dostumuz və həmkarımız prof. M.Ekicinin bu metodu xüsusilə Türkiyə və Azərbaycan qorqudşünaslığında çox yanlış və zərərli tendensiyanın əsasını qoya bilər. M.Ekicinin bu metodundan ruhlanıb, yeni kəşflərin iddiasına düşənlər “Dədə Qorqud” eposu ənənələri ilə hər hansı şəkildə bağlı olan mətnləri bir yerə cəmləyib, “Kitabi-Dədə Qorqud” adı altında yenidən nəşr etdirmək fikrinə düşə bilərlər. Bu tendensiyanın isə reallaşacağına şübhə etmirik. Bir halda ki bu gün qorqudşünaslığın ağsaqqalı, hamımızın sevimlisi prof. Əhməd Bican Ərcilasun xocamız da M.Ekicinin bu metodundan vəcdə gələrək o qədər ruhlanır ki, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini “Kitabi-

Dədə Qorqud”un nəinki üçüncü əlyazması, hətta dördüncü əlyazması hesab edir. Xocamıza görə, “üçüncü əlyazma” Türk Tarix Qurumu Kitabxanasındadır: “Əslində, üçüncü nüsxə olaraq 22 səhifəlik bu əlyazmanı qəbul etmək lazımdır. Əlyzamada müqəddimə və “Əl-hekayətül-əvvəl” başlığı altında Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunun başlanğıc qismi (8 səhifə) vardır. Türk Tarix Qurumu əlyzamasının müqəddiməsində, xüsusilə “dörd türlü qadın” bölümündən qabaq 42 sətirlik (3 səhifədən bir az çox) əlavə vardır”¹.

Əslində, Ə.B.Ərcilasun öz yanaşmasında daha haqlı görünür, çünki onun bəhs etdiyi əlyazmada “Kitabi-Dədə Qorqud”un Dirsə xan oğlu Buğacdan bəhs edən birinci boyundan, ən azı, 8 səhifə vardır və bu iki əlyazmada üst-üstə düşən parçalar eyniləşərək, kopyaləşaraq “nüsxə” anlayışından bəhs etməyə imkan verir. Bəs “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında nəinki 8 səhifə, heç ard-arda gələn 8 cümlə üst-üstə düşmədiyi halda “üçüncü əlyzamaçılar” yeni əlyazmanı nəyə əsaslanıb “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüsxəsi hesab edirlər?

Əlbəttə, yeni əlyazmada olan Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi süjetinə görə.

Qeyd edək ki, iki əsr boyunca qorqudşünasların xoş arzusu və məyusluq obyektinə çevrilmiş “13-cü boy” absurdu haqqında irəlidə bəhs edəcəyimiz üçün burada fikirlərimizi qısa şəkildə verəcəyik.

“Kitabi-Türkmən lisani” abidəsində mövcud olan “Salur Qazanla əjdaha” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyı bəyan edər” adlı on birinci boyunda Salur Qazanın özündən bəhs etdiyi soylamada yeddi başlı əjdaha ilə vuruşmasına işarə etməsi bir-biri ilə səsləşir:

Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.
Yedi başlı əjdər’haya yetüb vardım.
Heybətindən sol gözüm yaşardı.
Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.
Bir yilandan nə var ki, qorxdun! – deyü ögünmədim².

Kitabi-Türkmən lisani” abidəsindəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı nəğmənin bir-biri ilə bağlılığı heç bir şübhə doğurmur və bu məsələdə “üçüncü əlyzamaçılar” tam haqlıdır: “Görünən kəndə nə bələdçi?!”

Ancaq bu, “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un nə üçüncü əlyazması və nüsxəsi, nə də “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu hesab etməyə,

¹ Ercilasun A.B. Dede Korkutun Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 94

² Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 117-118

zərrə qədər də olsun, əsas və imkan vermir. Əgər “üçüncü əlyzamaçılar” bu qədər həyəcanlanmayıb, soyuq başla düşünsə idilər, o halda epos poetikası haqqındakı bütün nəzəri bilikləri yadlarına düşər və bilərdilər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı bu **“kontaminativ düyün”** (*termin bizimdir – R.Q., S.R.*) heç vaxt eyni mətn sisteminin (12-lik struktura malik sistemin) müstəqil elementi (13-cü boyu) ola bilməz. Yəni “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjeti istər müstəqil əhvalat/hekayət/oğuznamə halında (“Kitabi-Türkmən lisanı”də), istərsə də ona işarə verən epik nəğmə halında (“Kitabi-Dədə Qorqud”da) bütün durumlarda on birinci boyun kontaminativ elementidir.

Fikrimizi daha aydın və sadə şəkildə izah etməyə çalışaq. Məsələn, aşıq bir dastanı 7 gecəyə də danışa bilər, 1 günə də. O, məclisdən, zamandan, şəraitdən və s. asılı olaraq mətni genişləndirib-qısaltma bilər. Lakin bu genişlətmə və qısaltmalar ixtiyari seçimə deyil, konkret qanunauyğunluğa əsaslanır. Yəni dastan mətnində dinləyicinin bilmədiyi, ancaq aşığa məlum olan “kontaminasiya düyünləri”, sadə bir ifadə ilə desək, qısaltma-genişlətmə mexanizmləri var. Aşıq mətni məhz bu mexanizmlərin hesabına genişləndirib-qısaltma bilər. Yoxsa, ixtiyari əməliyyatlar aparsa, dastan adlanan mətn öz epik bütövlüyünü və estetik cazibəsini itirər. Bu cəhətdən **“Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı Qazanın söylədiyi 2-ci nəğmə “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsinin kontaminativ işarəsi, yaxud düyünüdür.** Yəni nəğmə bütün hallarda həmin əhvalat-süjetə işarə verməklə məhz onu bildirir. Bu, o deməkdir ki, “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 11-ci boyundakı nəğmənin alt qatı, kontaminativ potensiyası, əlavəsidir. Başqa sözlə, 11-ci boyu söyləyən ozan zaman, şərait, auditoriya və s. asılı olaraq bu süjeti on birinci boyun tərkib hissəsi kimi söyləyə də bilər, söyləməyə də.

Beləliklə:

1. “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 11-ci boyundakı nəğmənin kontaminativ düyünü kimi məhz həmin boyun içinə daxildir və bir düyün-əlavə kimi heç bir halda eposun 12-lik sistemini dağıdan 13-cü boy ola bilməz.

2. “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi bilavasitə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, şifahi “Dədə Qorqud” eposunun kontaminativ əlavəsidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisanı” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da bütün hallarda şifahi “Dədə Qorqud” epos nüvəsinin yazılı törəmələri – paradigmalarıdır. Yəni “Kitabi-Türkmən lisanı” birbaşa yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının deyil, məhz şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkmən/Türkmən epoxasındakı davamıdır. Bu halda o, heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması ola bilməz.

Epos, dastan, şifahi və yazılı epik ənənə problemi.

Buraya qədər “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı arasındakı əlaqələrdən danışarkən “epos”, “dastan”, “şifahi dastan”, “yazılı dastan” terminlərindən çox istifadə etdik. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, “üçüncü əlyazmaçılar” məhz bu anlayışların məna sahə və sərhədlərini bir-birinə ya bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən qarışdıraraq bir absurd teatrı yarada bilmişlər.

Maraqlıdır ki, Türkiyə sahəsi tədqiqatlarda şifahi “Dədə Qorqud” eposu və dastanı ilə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” çox vaxt fərqləndirilmir, elə eyni bir şey kimi təqdim olunur. Halbuki bunların fərqləndirilməsi son dərəcə vacib məsələdir. Çünki sözü gedən mutasiya məhz bu termin-anlayışlara etinasızlıqdan, yaxud onları bir-birinə qarışdırmaqdan irəli gəlmişdir.

Epos – etnosun milli təfəkkür tərzini bütünlükdə əhatə edən epik düşüncə sistemidir. Akademik Nizami Cəfərov yazır ki, “epos”, sadəcə, dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan – potensialıdır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyildir, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, lingvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir¹.

Mərhum prof. Məhərrəm Cəfərli alimin bu fikrini şərh edərək yazır: “N.Cəfərovun epos haqqındakı bu fikri mürəkkəb məzmunla malikdir və müasir dövrdə dastana baxışın əsasında durur. Beləliklə, epos anlayışı (*N.Cəfərova görə – R.Q., S.R.*) aşağıdakı məzmunu əhatə edir:

- a) Epos xalqın dastan potensialıdır...
- b) Eposda dastançılığın bütün süjetləri və motivləri cəmlənir...
- c) Epos xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə əhatə edir...”²

Prof. Hüseyin İsmayılov isə “dastan” anlayışı haqqında yazır: “Dastan” adı altında dayanan ədəbi hadisə faktı əski epik ənənənin etnik-ışarəvi və modelləşdirici sistemini saxlamaqda bu terminlə anlaşılan ədəbi forma və məzmunu – diferensial mətn tipinə transformasiya olunmuşdur³. “Dastanın eposla identik (*eyni – R.Q., S.R.*) vahid olmadığı aydındır. Eyni zamanda dastan epik sistemdə avtonom hüquqlara malikdir. Əslində, dastanın mətn avtonomiyası vardır. Xalq yaradıcılığı örnəklərinin digər elementləri onun strukturunda yalnız kanonik qəliblərə dola və ya hansısa vahidi əvəzləyə bilər. Amma dastanın strukturu dəyişmir; çünki o, sabit informasiya daşıyıcısı kimi bir işarə bütövüdür və mətn strukturunun sabitliyi həm də bununla bağlıdır”⁴.

¹ Cəfərov N. Eposdankitaba. Bakı: Maarif, 1999, s. 12

² Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007, s. 6-7

³ İsmayılov H. Göyçə dastanları: Türk epik sistemində dastan informasiyasının fasiləsizliyi (ön söz) / “Göyçə dastanları və aşiq rəvayətləri” kitabı. Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2001, s. 3

⁴ İsmayılov H. Göyçə aşiq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002, s. 295-296

“Epos” anlayışı, ümumən üç mənə səviyyəsini əhatə edir:

1. **Paradiqmatik səviyyə:** etnosun gerçəklik haqqında epik təsəvvürlər sistemi – epik dünya modeli;

2. **Sintaqmatik səviyyə:** epik dünya modelini gerçəkləşdirən sözlü mətn – dastan;

3. **Janr səviyyəsi:** bütün epik janrları birləşdirən sistem¹.

Beləliklə, “epos” – milli epik düşüncə sistemi, “dastan” – onu bədii söz kodu səviyyəsində gerçəkləşdirən məndir. Bu halda “Dədə Qorqud” Oğuz milli düşüncə sistemini bütövlükdə əhatə edən eposdur. Onun tarixən iki mənə paradiqması var:

1. **Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı:** Bu, “Qorqud Ata” mifik nüvəsindən başlanan, Oğuz epoxasından keçən və oğuzların milli xalqlara diferensiasiya etdiyi dövrə qədər davam edən və sonra milli eposlara transformasiya olunan epik ənənədir.

2. **İki nüsxədən (Drezden və Vatikan) ibarət yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı:** Bu, şifahi “Dədə Qorqud” dastanının konkret məkan-zaman nöqtəsində yazılı şəkildə qeydə alınmış şəklidir.

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı minillər boyunca dəyişərək inkişaf etmiş, “Kitab-Dədə Qorqud” dastanı isə öz inkişafını donduraraq, əlyazma şəklində daşlaşmışdır.

Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, həm də “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi bilavasitə şifahi “Dədə Qorqud” eposunun yazılı şəkilləridir. Ən başlıcası, “Kitabi-Dədə Qorqud” bir dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” öz funksional tipologiyasına görə dastan yox, Türkmən/Türkmənlərin ezoterik-müqəddəs kitabıdır. Yəni **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Oğuz igidlərinin qəhrəmanlığından bəhs edən boylar ozanlar tərəfindən geniş publika qarşısında ifa olunan bədii-estetik funksiyalı mətnlər olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi baxşı/ozanlar tərəfindən ancaq “40-lar”(“40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igidlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.**

Əgər “üçüncü əlyazmaçılar” affektiv-emosional durumlarından qurtulub, mətni tələsmədən oxuya və soyuq başla düşünə bilsə idilər, o halda funksional struktur tipologiyası baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından tam fərqli olan “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsini onun üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması olması qərarını verməzdilər.

Qeyd edək ki, bu abidələr arasındakı tipoloji fərqi “Kitabi-Türkmən lisanı”ni “Günbət əlyazması” adı altında çapa hazırlayan tərtibçilər kollektivi də müşahidə etmişdir: “Dədə Qorqud kitabı”nın əldə olan əlyazmalarının

¹ Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, s. 74

öyrənilməsi mövcudluğu bizdə heç bir şübhə doğurmayan “Dədə Qorqud” əlyazmalarının ortaq qaynaqlarının olduğunu sübut etdiyi kimi, ayrıca yazılı və sözlü mənbələrə malik olduqlarını da göstərir. Bu baxımdan, Drezden və Vatikan əlyazmaları birlikdə bir qolu təşkil etdikləri halda, Günbət əlyazması daha qısa bir mətn olmasına baxmayaraq, hal-hazırda təkbaşına başqa bir qolu təmsil edir.”¹

Tərtibçilər kollektivi sözü gedən əlyazmanın başqa əlyazmalarla əlaqəsi və Oğuz dastanları içərisindəki yerindən bəhs edərkən eyniləşən məqamları (mövzu, deyim, parça və s.) göstərdikləri kimi, fərqlərə də diqqət yetirmişlər. Onlar yazırlar:

– Günbət əlyazması tərtibat baxımından ağırlıq etibarilə soylar (*Soylamalar nəzərdə tutulur: əlyamada həmin parçalar “soy” adlandırılır – R.Q., S.R.*) əsasında qurulmuşdur.

– Drezden və Vatikan əlyazmaları məzmun baxımından birləşdiyi halda, Günbət əlyazmasında bunlarda olmayan parçalar, mövzular və şəxslər və s. məlumatlar yer almışdır.

– Günbət əlyazmasında dil xüsusiyyətləri baxımından şərqi türkcəyə aid sözlər və az miqdarda da olsa, formal xüsusiyyətlərini daha çox saxlamış moğolca elementlər vardır. Drezden və xüsusilə Vatikan əlyazması qədim Oğuz türkcəsinin Anadolu sahəsinə yaxınlaşdığı halda, Günbət əlyazmasının xüsusilə ikinci qatı Oğuz türkcəsinin Azərbaycan və İran sahəsinə yaxınlaşmaqdadır.

– Yazı baxımından Günbət əlyazması Oğuz türkcəsinin Anadolu sahəsində yazılan əsərlərdən ayrılaraq, bir çox nöqtədə şərqi türkcənin yazı ənənəsinə yaxınlaşır... Ancaq şərqi türkcə ilə yazı üslubu kontekstində təsbit edilən bu yaxınlıq tam olmayıb, məlum əlyazmalarda da Anadolu sahəsindəki yazı üslublarının istifadə edildiyi görünür².

Göründüyü kimi, tərtibçilər kollektivi “Kitabi-Türkmən lisani”ninin “Günbət əlyazması” adlandırdıqları mətni ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüsxələri arasında iki fərq layı aşkarlamışlar:

1. Poetik struktur və mətn tipologiyası fərqləri;
2. Dil-üslub fərqləri.

Alimlər kollektivinin dəqiq şəkildə müşahidələrindən göründüyü kimi, “Kitabi-Türkmən lisani”ni ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” poetik struktur və mətn tipologiyasına görə tamamilə fərqli mətnlərdir. “Kitabi-Türkmən lisani”ni mətn strukturu istər onu təşkil edən elementlərin özü, istərsə də həmin elementlərin düzümü baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətn strukturu ilə heç bir halda üst-üstə düşmür. **Yəni bu əlyazma mətnləri tam fərqli poetik struktur tipologiyalarına malikdir və bu mənada “Kitabi-Türkmən lisani” heç bir**

¹ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 149

² Yenə orada, s. 160

halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması hesab oluna bilməz.

Digər tərəfdən, “Kitabi-Türkmən lisani” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında onların hər ikisinin “Oğuz kağan” nüvəsinə bağlılıqları səbəbindən müəyyən ortaq motiv və obrazların olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqli obraz və motivlər “qalereyasına” malikdir. Halbuki “Kitabi-Türkmən lisani”nin “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması sayılması üçün bu əlyazmaların motivlər “qalereyasının” müəyyən tənasüblərdə bir-birinin eyni olması, bir-birinin kopyası olması lazımdır. Belə bir eyniləşmənin olmadığı şəraitdə “üçüncü əlyazma” söhbəti tamamilə yersiz və qeyri-elmi yanaşmanı ifadə edir.

Dil xüsusiyyətlərinə gəldikdə bildirmək istərdik ki, biz professional dilçilərin səlahiyyət dairəsinə girməyi özümüz üçün artıq hesab etsək də, tərtibatçılar kollektivinin də təsbit etdikləri dil-üslub fərqləri bizə yenə də “mətn tipologiyası” baxımından müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili Oğuz epoxasının dili olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisani”nin dili posoğuz epoxasının, yəni Türkmən/Türkmən dilini nümayiş etdirir. Başqa sözlə, “Kitabi-Türkmən lisani” dil xüsusiyyətləri (tipologiyası) baxımından da bilavasitə “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması deyildir.

Bir cəhəti qeyd etməyi özümüzdə borc bilirik ki, “Kitabi-Türkmən lisani”ni “Günbət əlyazması” adı altında çap etdirən tərtibatçılar kollektivinin nümayiş etdirdikləri dilçilik bilikləri yüksək səviyyədə olduğu kimi, folklorşünas olmamaqlarına rəğmən, epos poetikası baxımından gəlmiş nəticələr də özünə hörmət doğurmaya bilmir. Yəni müəlliflər kollektivinin malik olduğu dilçilik bilikləri onlara sanballı epik-nəzəri nəticələrə də gəlməyə imkan vermişdir. Bu cəhətdən biz həmin kollektivin aşağıdakı fikrini, demək olar ki, az bir qismi istisna olmaqla doğru qənaət hesab edirik: “Günbət əlyazmasının Oğuz dastanları ənənəsi içərisindəki yeri bu şəkildə təsbit edilə bilər: Drezden/Vatikan ilə Günbət əlyazmaları əlimizdəki əlyazmaların tarixlərindən çox əvvəlki zamanlardan bəri mövcud olub, çox geniş bir coğrafiyaya yayılmış məlum sözlü və yazılı Oğuz dastanlarına gedib çıxır”¹.

Beləliklə, müəlliflər kollektivi “Günbət əlyazması” adlandırdıqları “Kitabi-Türkmən lisani”ni tamamilə haqlı olaraq arxaik “Oğuznamə” ənənəsi ilə əlaqələndirirlər. Lakin onlarla razılaşmadığımız yeganə əsas məqam ondan ibarətdir ki, doğru olaraq “Oğuz dastanının başqa bir parçası” hesab etdikləri bu oğuznaməni nə üçüncü məhz yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un “fərqli məlumatlara malik” yeni bir əlyazması hesab edirlər².

¹ Shahgöli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Göstərilən əsər, s. 160

² Yenə orada, s. 150

Lakin tərtibçi-müəlliflər bununla da qalmamış, hamıdan daha irəli gedərək “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un özü hesab etmişlər: “Nəticə olaraq, əsərin adını qəti olaraq müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” olduğu dəqiqdir”¹.

Qeyd etmək istərdik ki, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin mövcud üç nəşri içərisində tərtibat və tədqiqat baxımından ən mükəmməl “Günbət əlyazması” adlandırılan nəşrdir². Tərtibatçı kollektiv əlyazma üzərində ağır zəhmət çəkmiş, dilçilik baxımından mükəmməl tədqiqat aparmışlar. Dilçi olmalarına baxmayaraq, mətn üzərində apardıqları folklorşünaslıq müşahidələri bir çox hallarda mükəmməldir. Lakin epos poetikası, dastan mətninin epik struktur modeli, Oğuz epik düşüncəsinin epoxal inkişaf mərhələləri, epoxal keçidlərin poetik dialektikası, ümumoguz epik düşüncə nüvəsinin epoxal-milli diferensiasiya modelləri, yəni ümumoguz eposundan milli eposların aktual üzvlənmə keçirərək budaqlanması, **əlxüsüs epik düşüncənin şifahi və yazılı kodları arasındakı münasibətlərin spesifik semantikasi** və s. sahəsində bilik baqajlarının yoxluğu onlara öz tədqiqatlarında bir çox hallarda nümayiş etdirdikləri mükəmməl müşahidələrini, təəssüf ki, məntiqi sonluğa çatdırmağa imkan verməmiş və onlar da öz elmi gerçəkliklərinin əksinə gedərək, “üçüncü əlyazmaçıların” pleyadasında özlərinə rol almışlar.

“40 şagirdə nəsihət” kitabı: ekzoterik dastan mətni, yoxsa ezoterik “ərgənlik” oğuznaməsi

Əziz həmkarlarımız və oxucularımız, məqalənin bu hissəsinə qədər “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasındakı fərqlərdən danışarkən əsas fərqin “funksional tipologiya”, “mətn tipologiyası” ilə bağlı olduğunu geniş şəkildə vurğulasaq da, buna, hələ ki, heç bir izah vermədik. Nəhayət, bu mühüm məqamın şərhinin vaxtı gəlib yetişdi.

Qeyd edək ki, bu məqam çox dərin nəzəri məsələləri əhatə edir. Bu dərinliyə varmayan, ona etinasızlıq edən tədqiqatçılar, elə “üçüncü əlyazmaçılar” kimi, mətnə qıraqdan (sistem çözümdən) tamaşa etməli olacaqlar.

Mətnin funksional struktur tipologiyası onun tanınmasında, “kimliyinin” müəyyənləşdirilməsində, poetik identifikasiyasının üzə çıxarılmasında mühüm şərtlərdən biridir. Mətni həyəcan içərisində oxuyan “üçüncü əlyazmaçılar”, bəlkə də, elə bu həyəcan səbəbindən oxuduqları mətndə “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin “nə olduğunu” bildirən açıq-aşkar “funksional kimlik işarələrini” görə bilməmişlər.

“Mətnin funksional struktur tipologiyası” nədir?

¹ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 155

² Yenə orada, s. 147-379

Bu, sadə desək, mətnin funksional xüsusiyyətlərinə görə onun tipinin müəyyənləşdirilməsidir. Yəni mətn bütövlükdə hansı funksiyaya xidmət edir. Məhz həmin funksiya mətnin tipoloji növünü müəyyənləşdirir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin təqdim etdiyi mətn, istisnasız olaraq, dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” funksional strukturuna və həmin strukturda gerçəkləşən mahiyyətinə görə dastan deyil. Lakin “üçüncü əlyazmaçıları” onun içindəki “Salir Qazan və əjdaha” oğuznaməsinə görə mətni dastan elan elədilər və bu zaman bütöv mətnin heç də “dastan funksiyasını” yerinə yetirmədiyini müşahidə edə bilmədilər.

Bu məqamı daha da sadələşdirməyə çalışaq.

“Loru dildə” desək, əgər bir **daşla**:

- ev tiksələri, o, funksional tipinə görə – **tikinti materialı**;
- onunla kimisə vurub öldürsələr – **silah**;
- hamamda daban sürtmək üçün istifadə olunursa – **hamam sürtgəci**;
- evdə küləyin örtüyü qapını açıq saxlamaq üçün onun qarşısına qoyularsa – **ev əşyası**;
- peyğəmbəri tərəzinin gözlərini tarazlaşdırmaq üçün istifadə olunursa – **pərsəng daşı** funksiyasını və s. yerinə yetirər.

Beləliklə, hər bir konkret, yaxud mücərrəd əşyanın “nə olması” onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən asılıdır. Yəni daş “leksik kimliyinə” (mənasına) görə bütün hallarda daş olaraq qalır, lakin onun “sintaktik” kimliyi (mənası) yerinə yetirdiyi funksiyadan asılıdır. Bu cəhətdən, biz birmənalı şəkildə elan edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlyazmalanmış mətn dastan funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipinə görə dastan deyil.

Bəs onda nədir?

Bunu üzə çıxarmaq, müəyyənləşdirmək və arqumentləşdirmək üçün əvvəlcə “Kitabi-Dədə Qorqud”un funksional tipologiyasını “tezisləşdirmək” lazım gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un:

İfaçıları: ozanlar;

İfa mühiti: el şənlikləri, şönlər, ziyafətlər, qonaqlıqlar və s.

Auditoriyası: geniş publika, Oğuz elinin ən müxtəlif təbəqələri;

Mətnin sakrallıq dərəcəsi: ekzoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi hamı üçün açıq olan, konkret olaraq hər hansı etnososial qrupa aid edilməyən, yaxud eşidilməsi, öyrənilməsi cəmiyyətin hansısa təbəqələrinə, qruplarına qadağan edilməyən mətn;

Mətnin etnopoetik tipi: oğuznamə;

Mətnin funksional struktur tipologiyası: bədii-estetik, əyləncəvi funksiyaya malik dastan.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələri funksional tipinə görə bədii-estetik funksiya daşıyan dastanlardır.

İndi bu dediyimiz göstəricilər baxımından “Kitabi-Türkmən lisani”nin nə kimi bir mətn olduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq. Əvvəlcə, bu barədə mövcud müşahidələrə diqqət yetirək.

Əlyazma iki mətn tipindən ibarətdir: soy(lama)lar və Salur Qazanla bağlı dastan-oğuznamə.

Prof. M.Ekici “Kitabi-Türkmən lisani” əlyazmasındakı 61 səhifəlik mətnin, təqribən, 6-da 5 hissəsini əhatə edən soylamaları münacat təzli mətnlər adlandırır və mətndə buraya qədər heç bir dastan üslubu (“dastani anlatma”) müşahidə etmir¹.

Beləliklə, M.Ekiciyə görə, əlyazmanın 6-dan 1 hissəsi dastan, 6-dan 5 hissəsi dastan deyil. Əlbəttə, M.Ekici professional alim kimi soylamaların da ümumən dastan-oğuznamə poetikasına aid olduğunu bilir. Lakin o, həmin soylamaların “Kitabi-Dədə Qorqud” soylamalarından tipoloji fərqlərini intuitiv şəkildə hiss edərək, onları münacat təzli mətnlər hesab etmişdir.

Münacat – Şərq poetikasına aid termdir və bilavasitə Allaha (c.c.ə.ş.) ünvanlanan bədii mətnlər, poetik öyü və yalvarışlardır. Belə hesab edirik ki, M.Ekici bu soylamaları, təbii olaraq, birbaşa münacat hesab etməsə də, onlarda Allah/Tanrıya ünvanlanmış ritorikanı, ilahi xitab intonasiyasını tamamilə düzgün şəkildə müşahidə etmişdir.

Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkmən lisani”oğuznaməsini “Günbət əlyazması” adı ilə təqdim edən müəlliflər kollektivinin müşahidələri daha diqqətcəkicidir. Onlar yazırlar: “I və II soylar keyfiyyətcə başqa soylardan qismən ayrılan bölümlərdir. Əsərin başlangıcı sayıla biləcək bu bölümlərdə başqa bölümlərə nisbətən daha çox dini-təsəvvüfi anlayışlar vardır. Ancaq bu anlayışlar da əsərin əsil mövzusu olan “alplıq/igilik ülküsü”nü (*ideyasını* – R.Q., S.R.) təsdiq edən, lakin dövrün düşüncə və mədəniyyət mühitinə də uyğun olan mənə elementlərinə malikdir. Sonrakı bütün bölümlər birbaşa alplıq ideali və alpların səciyyəvi cəhətləri ilə bağlıdır. Təkcə XVIII bölüm istisnadır. “Dədə Qorqudun kahinlikləri” kimi adlandırıla bilən bu bölüm, əslində, **alplıq dövrünün və dastan çağının sona çatdığını xəbər verən və o dönmənin artıq aşınmaya başlamış olan dəyərləri üçün bir həsrət və ağı səciyyəsidir** (*seçmə bizimidir* – R.Q., S.R.). Yüksək bir üslub və əda ilə coşqulu bir şəkildə irəliləyən mətnin hamısında bənzətmə və məcazların, daha doğrusu, ümumiyyətlə təhkiyənin qaynağı canlı (məs., qaplan, qartal, aslan, at və s.) və cansız (çomaq, yay, ox, ildırım, bulud v.b.) təbiətdir. Soyların və boyun təhkiyə quruluşu təbiətdəki mükəmməl varlıqların üstün özəllikləri ilə igidlərin vəsfləri arasındakı qoşalılar üzərində qurulmuşdur. Qalanları isə səpələnmiş şəkildə olub, müxtəlif mövzular üzrə (məs., dil, ailə və s.) nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, bir şeyin, yaxud da insan da daxil olmaqla bir canlının əsil dəyəri və mənasını qəti şəkildə müəyyənləşdirən atalar sözləri mahiyyətində müdrik

¹ Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 10

sözlərdir. **Alp tipinin xüsusiyyətləri və tərənnümü ilə bərabər, əsərin ən gözə çarpan tərəfi təlim-tərbiyə ritorikasına malik olmasıdır** (*seçmə bizimdir* – R.Q., S.R.). Əsərdə yeri gəldikcə, istifadə olunmuş sual-cavab formasındakı təhkiyə üsulu və eyni bir mövzuya aid sıx-sıx təkrarlar belə bir söyləmənin qurulması üçün uyğundur. Bəzi bölümlər Dədə Qorqudun müdrik sözləri ilə tamamlandığı halda, bəziləri də onun xeyir-duaları ilə bitir”¹.

Deməyi özümüzə borc bilirik ki, bu cavan alimlər (tərtibçilər kollektivi) oxuduqları mətnin əsas funksional struktur əlamətlərini tamamilə doğru müşahidə və ifadə etmişlər. İndi bu, şərhə layiq olan müşahidəni funksional struktur tipologiyası müstəvisində “tezisləşdirək”:

Beləliklə, N.K.Şahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzadə görə:

– Əlyazmadakı I və II soy(lama)lar dini-təsəvvüfi anlayışlarla süslənsə də, onlar soylamaların əsas funksional keyfiyyət göstəricisinə çevrilə bilməyərək, zahiri dekorasiya elementləri kimi qalır.

– Soyların ana mövzusunun əsasında alplıq/igilik ideyası durur.

– Bütün soylar bu və ya digər alplıq idealını və alp kimliyinin bütün səciyyəvi cəhətlərini tərənnüm edir.

– Alplıq dəyərləri müqəddəs olub, ulu Dədə Qorqud dünyasına bağlıdır.

– Alp igidlərin mənəvi keyfiyyətləri özündə canlı və və cansız təbiətin sabit və əbədi keyfiyyətlərini proyeksiyalandırır.

– Soyların bir qismi isə atalar sözləri mahiyyətində olub, sosial, siyasi, iqtisadi, milli, mənəvi, mədəni, ailə-məişət və s. davranış normalarını sanki siyalaşdırır.

– Ən başlıcası, əlyazmanın 6-dan 5 hissəsini təşkil edən soyların ən əsas funksional keyfiyyəti onların təlim-tərbiyə ritorikasına, yəni öyrədici xarakterə malik olmasıdır. Hətta o dərəcədə ki, mətnə sual-cavab formullarından və öyrədici təkrarlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipologiyasına görə alp-igidliyi, bəy-igidliyi öyrədən xüsusi mətn tipidir. Burada Oğuz/Türkman bəyi üçün xarakterik olan bütün mənəvi və fiziki keyfiyyətlər “dinləyiciyə” öyrədilir. Mətnə bir qədər dərinədən nüfuz etdikcə bu öyrətmə/təlim/tərbiyənin mahiyyətində **“tanıtmanın”** durduğunu aşkarlaya bilərik. Yəni hələ ki, kimliyini açıqlamadığımız “dinləyici” “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin vasitəsilə Oğuz/Türkman dünyasını bütün struktur səviyyəsi ilə öyrənərək, “tanıyır”. “Tanıma” isə – təkcə Oğuz ənənəvi mədəniyyətinə deyil, ümumiyyətlə, bütün ənənəvi mədəniyyətlərə xas olan “etnokosmik identifikasiya” hadisəsidir. Hər bir Oğuz/Türkman bəyi öz etnokosmik kimliyini bütün identifikativ əlamətlər sistemi səviyyəsində bilməli və tanımalıdır. Bunun üçün isə 13 (yaxud 14, 15) yaşını girmiş Oğuz/Türkman gənci, sözün həqiqi mənasında, bir alp-igidlik,

¹ Şagöli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dədə Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 165

bəy-igidlik məktəbi keçməli, orada şagird olub, Oğuz/Türkman kimliyinin bütün sirlərini öyrənməli, öyrəndikləri əsasında sual-cavab olunub imtahan verməli və yalnız bu imtahandan keçəndən sonra bəy/igid, alp/igid statusunu almalıdır. Müasir cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, ənənəvi cəmiyyətlərdə istər statusartırma, istərsə də statusdəyişmə yalnız rituallar, özü də inisiasiya ritualları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. **Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipologiyasına görə Oğuz/Türkman cəmiyyətində statusartırma ritualının bütün sakral törələrini özündə əks etdirən ərgənlik kitabıdır.**

Bəs bu alp/bəy igidlik məktəbinin dinləyiciləri kimlərdir?

Əlbəttə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin lap əvvəlində, elə birinci soylamasında adı keçən “40 şagird”. Baxşı/ozan öz piri Dədə Qorquda müraciət edərək deyir:

“Dədəm Qorqud, qırx şagirdə ver nasihat!

Alpları, dua qılayunq civanmerdləri görmək içün¹”.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi 40 şagirdin alp/bəy igidlik öyrəndiyi ərgənlik kitabıdır.

Əlbəttə, “40 şagird” anlayışı dərhal bizim yaddaşımızda “qırxlar” anlayışını oyadır. Bunların arasında, heç şübhəsiz, əlaqə var. Lakin bu əlaqə sonrakı dövrə – təsəvvüfi-irfani düşüncə epoxasına aiddir. “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki 40 şagird heç bir halda təsəvvüf ocağının 40 müridi deyildir.

Bəs onda kimdir?

Adı bizə xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan doğma olan 40 igiddir. Onların adı həmin abidədə “40 nökr” kimi də keçir.

“40” rəqəmi, demək olar ki, bütün ənənəvi mədəniyyətlərdə ritual-mifoloji anlam daşımaqla birbaşa inisiasiya, sadə dildə desək, ölüb-dirilmə yolu ilə bir sosial fazadan digərinə keçmə mərasimi ilə bağlıdır:

Toy olan gənc 40 gün ərzində subaylıqdan evliliyə keçir;

Ölmüş insan 40 gün ərzində dirilər dünyasından ölümlər dünyasına adlayır;

Zahı qadın 40 gün ərzində ölümlə həyat arasında olur;

Uşaq 40-ı cıxana qədər ölümlə həyat arasında olur və s.

Adətən, 40 rəqəmi ilə olan inisiasiya rituallarının müddəti də 40 gün olurdu. Elmdə keçid/inisiasiya mərasimindən keçən subyektlər **neofit** adlanır. Neofit mərasim müddətində öz əvvəlki statusundan qopur (ayrılır), 40 gün aralıq mərhələdə olur, 40 günün tamamında yeni statusda cəmiyyətə qayıdır:

Köhnə status ----- Aralıq statusu ----- Yeni status

Hər bir ənənəvi mədəniyyətdə bu statusların adları var. “Kitabi-Türkmən lisanı”də də həmin mərhələrin adları qorunub qalmışdır:

¹ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 200

Köhnə status: **ağa**

Aralıq statusu: **şagird**

Yeni status: **bəy**

“Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsində baxşı/ozanın onu dinləyən 40 şagirdə “bəy” deyil, “ağa” deyər müraciət etməsi bunu ifadə edir. Həmin 40 şagird hələ “bəy” statusuna keçmədikləri üçün onlara öz köhnə statusları – “ağa” ad-statusu ilə müraciət olunur.

Qeyd edək ki, “40 şagird” obrazını prof. Ə.B.Ərcilasun da müşahidə etmişdir. Lakin o, yalnız belə bir qeydlə kifayətlənmişdir: “Yeni nüsxədə (yəni “Kitabi-Türkmən lisanı”da – R.Q., S.R.) Dədə Qorqud qırx şagirdə nəsihət edir. Öncəki iki nüsxədə (“Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrində – R.Q., S.R.) və Topqarı Sarayı Oğuznaməsində “qırx şagird” anlayışı yoxdur. Lakin başqa bir əlyazmada “qırx danişmənd” anlayışı vardır”¹.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi baxşı/ozanlar tərəfindən ancaq “40-lar” (“40 ərən”, yaxud “40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igiddlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.

40 şagirdin psixoloji kimliyi “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin vasitəsilə yenidən qurulur: onun ağına, zehninə, yaddaşına Oğuz/Türkman kimliyinin bütün identifikasiya əlamətləri “yazılır”. Bəy adını almış şagird artıq **“ermiş”** hesab olunur.

“Ermiş” subyekt toplumun sakral dəyərlərinə çıxışı olan, onları bilən və müqəddəs sirr kimi qoruyan bəy igiddir. Çünki o, 40 günlük “ərgənlik” məktəbində Oğuz/Türkman cəmiyyətinin bütün sakral sirlərini öyrənərək, onların daşıyıcısına və qoruyucusuna çevrilmişdir. Məhz bu cəhətdən 40 şagirdin öyrəndiyi biliklər ezoterik/batini biliklərdir. Onlardan cəmiyyətin hər bir üzvü xəbər tuta bilməz. Çünki bu biliklər yalnız müəyyən etnososial qruplar üçündür. Ona görə də həmin biliklər üzərində qadağalar var. 40 şagird həmin ezoterik bilikləri öyrənmək hüququ olan etnososial qrupdur. Həmin ezoterik biliklər müqəddəsdir. Çünki baxşı/ozan onları ilham yolu ilə birbaşa Dədə Qorqudun özündən alır. “Dədəm Qorqud, qırx şagirdə ver nasihat!” kitabı bunu açıq şəkildə ifadə edir. Baxşı/ozan şaman/mediator rolunu oynayaraq, 40 şagirdin ozanların piri Dədə Qorqudla sakral-mistik ünsiyyətini təmin edir. Burada zaman-məkan rejimi tamamilə dəyişir. Bu – ritual rejimidir və “indiki zaman” ilə “ol zaman” arasındakı əlaqə məhz ritual vasitəsilə təmin olunur.

Görkəmli rus alimi V.N.Toporov yazır ki, “ritual – yaradılışın obrazıdır”². Müəllif göstərir ki, varlığın yaradılışı aktında baş verənlər ritualda

¹ Ercilasun A.B. Dede Korkutun Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 94

² Toporov B.H. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.). Москва: Наука, 1988, с. 16

təcəssüm edilə bilər və edilməlidir. Ritual kosmoloji varlığın diaxron və sinxron aspektlərini özündə qapalılaşdırır; yaradılış aktının strukturu və onun hissələrinin (*düzüm* – *R.Q., S.R.*) ardıcılığını yada salır və bununla insanın “ilkin başlanğıcda” yaradılmış kosmoloji universuma daxil edilməsini təsbit edir. Yaradılış aktının ritualdakı bu təcəssümü (nağıllardakı təkrarlara uyğun olaraq) varlığın öz strukturunu aktuallaşdırır, bütövlükdə onun (*varlığın* – *R.Q., S.R.*) özünə və ayrı-ayrı hissələrinə qeyri-adi dərəcədə nəzərə çarpan simvoliklik və semiotiklik verərək, kollektivin təhlükəsizliyinin və çiçəklənməsinin təminatçısı kimi çıxış edir¹.

40 şagirdin keçdiyi 40 günlük ərgənlik ritualında da Oğuz dünyasının ilkin yaradılışı aktında baş verənlər təcəssüm olunur və 40 şagirdin psixikalari ilk yaradılış aktının strukturuna uyğun şəkildə yenidən qurulur.

Bəs bu yenidən qurulma ilə 40 şagirdin psixikasına hansı etnokosmik bilgilər “yazılır”. Bunu soylamalara diqqət verməyə aydınlaşdırmaq mümkündür. 40 şagird təlim dövründə, ümumən, aşağıdakı bilikləri əldə edir:

- İslam dininin təməl anlayışları;
- İslam dininin müqəddəsləri;
- Oğuz/Türkman dünyasının etnososial strukturu;
- Oğuz/Türkman dünyasının coğrafi quruluşu;
- Sosial, siyasi, mənəvi, mədəni və s. davranış qaydaları;
- Alp/Bəy igidliyin statusal normaları və s.

Beləliklə, 40 günlük alp/bəy igidlik məktəbinində ərgənlik/inisiasiya ritualından keçən 40 şagird Oğuz/Türkman dünyasının sakral/ezoterik biliklərini öyrənərək, onun daşıyıcısı və qoruyucusuna çevrilir. Bu biliklər gizli/batini/ezoterik biliklər² olduğu üçün onlardan bəhs edən “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi də ezoterik/batini kitabdır. O, ancaq 40 ərənlər məclisində ifa olunur və onu dinləməyə yalnız 40 şagirdin icazəsi var. “Kitabi-Dədə Qorqud” isə ozanlar tərəfindən el məclislərində ifa olunan, dinlənilməsi üzərində heç bir yasaq olmayan, hamı üçün açıq olan ekzoterik oğuznamədir.

“Kitabi-Türkmən lisanı”nin bu xarakterini intuitiv şəkildə də olsa prof. M.Ekici hiss etmişdir. O, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin əlyazmasını bir çox cəhətləri baxımından “**cüng**”ə bənzətmişdir³.

Cüng – ədəbiyyat həvəskarlarının öz prinsipləri ilə tərtib etdiyi şəxsi əlyzamadır. Burada diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, M.Ekici “Kitabi-Türkmən lisanı” əlyzamasının ümumkütləvi xarakter daşmadığını müəyyən nöqətlərdə müşahidə edə bilmişdir.

¹ Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / Очерки естественно-научных знаний в древности (сб. ст.). Москва: Наука, 1982, с. 16

² “Monqolların gizli kitabı” və s. “gizli kitab” konseptlərini yada salaq.

³ Ekici M. Dede Korkut “Türkistan Nüşası” ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 83

İndi isə “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin funksional tipologiyasını “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına münasibətdə etdiyimiz kimi “tezisləşdirməyə” çalışsaq.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisani”:

İfaçıları: baxşı/ozanlar;

İfa mühiti: qırklar məclisi;

Auditoriyası: qırx şagird;

Mətnin sakrallıq dərəcəsi: ezoterik mətn tipi, yəni dinlənməsi yalnız konkret etnososial qrup (qırx şagird) üçün nəzərdə tutulan, inisiyasiya ritalından keçməyənlə dinlənməsi, eşidilməsi qadağan edilən mətn;

Mətnin etnopoetik tipi: oğuznamə;

Mətnin funksional struktur tipologiyası: sakral-mistik, gizlin-ezoterik funksiyaya malik ərgənlik törəsi.

“Kitabi-Türkmən lisani”nin ifaçılarının baxşılar olmasını ondakı soy-la(mala)rın, yəni baxşı/ozanın qopuzun sədaları altında oxuduğu şeir/nəğmələrin poetik-sintaktik strukturu aydın şəkildə göstərir. Prof. Y.Azmun yaddaşında Türkmən şeirinin poetik strukturunu yaşadan tədqiqatçı kimi öz nəşrində həmin soyların şeir şəklini bütün bədii təravəti ilə bərpa etməyi bacarmışdır.

Maraqlıdır ki, ümumən XVII əsrin ikici yarısı – XVIII əsrə aid edilən “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsindəki bu soy/şeyrlərin heç biri heca vəznində deyil. Azərbaycan-türk dilində yazılmış, bütün aktiv epik onomastikasını, əsasən, Azərbaycanla bağlı olan bu abidədə heca şeirinin olmaması sual yaradır. Axı artıq XVI əsrdə heca vəzni milli-siyasi ritorikanın əsas vəzni idi: Şah İsmayıl Xətai hecəyə yazdığı şeirlərlə Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji əsaslarını yaradır və təbliğ edirdi. XVI əsrdə bilavasitə həmin ideologiyanın daşıyıcıları olan Miskin Abdal, Qurbani kimi bütün Azərbaycan/Türkmən dünyasında məşhur olan el şairləri var idi və onlar heca vəznində yazıb-yaradırdılar. XVII əsrdə isə, ən azı, Aşıq Abbas Tufarqanlı kimi nəhəng sənətkar var idi. Bu cəhətdən Azərbaycan xalq şeirinin, ən azı, XVI əsrdən heca vəzni üzərində inkişaf etməsi məlum-məşhur məsələdir.

Bəs XVII-XVIII əsrlərdə bu azərbaycandilli “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi heca vəzninin təsirlərindən və hecanın strukturuna əsaslanan saz-aşıq ənənəsindən necə və harada qoruna bilmişdir?

Əlbəttə, qapalı quruluşu malik mühafizəkar məhəlli mühitdə. XVII-XVIII əsrlərdə və elə sonralar da həmin qapalı məhəlli mühit Azərbaycan Tərəkmə/Türkmən mühitidir. Qapalı-məhəlli mühit, mühitə məxsus adət-ənənələrin tərəkmə killi kimliyini qoruyub saxlayan immun sisteminə çevrilməsi heca şeirinin həmin mühitlərə nüfuz etməsinə imkan verməmişdir. Elə bu cəhətdən Azərbaycan dilli “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsinin ifaçıları aşıqlar yox, baxşı/ozanlardır.

Beləliklə, “Kitabi-Türkmən lisani” və “Kitabi-Dədə Qorqud” biri ezoterik, o biri ekzoterik funksional tipologiyaya malik mətnlərdir və bu səbəbdən

onların hər ikisi **şifahi** “Dədə Qorqud” eposu ənənəsi ilə bağlı olsa da, ezoterik “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi tipoloji baxımdan ekzoterik “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrinin üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması deyildir.

Əlbəttə, oxucularımız, haqlı olaraq, bizdən mətnin 6-dan 1-ni təşkil edən “Salır Qazan-əjdaha” dastanının funksional tipologiyasını soruşa bilərlər. İgidliyin struktur modelindən bəhs edən bu dastan-oğuznamə haqqında irəlidə danışacağıq.

“Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin süni yaradılmış ad “problemi”, yaxud Dədəm Qorqudun ad qoyma ənənəsini davam etdirən nəvələr

Məlumdur ki, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi elmi dövriyyəyə müxtəlif adlar altında daxil edilmişdir: prof. M.Ekici əlyazmanı Türkmənistan/Türmənsəhra nüsxəsi, eləcə də prof. Y.Azmun Türkmən Səhra nüsxəsi, N.X.Sahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai və S.Behzaddan ibarət müəlliflər kollektivi isə “Günbət əlyazması” adlandırmışlar.

Qeyd edək ki, Y.Azmun müxtəlif məqamlarda, doğru olaraq, “Kitabi-Türkmən” adından da istifadə etmişdir. Bu zaman o, mətnin içindəki qeydə əsaslanmışdır. Belə ki, 61 səhifəlik əlyazmanın 10-cu səhifəsində karandaşla yazılmış bir qeyd var. Prof. Y.Azmun həmin qeydi belə oxumuşdur: “Cild-i Düyyüm-i Kitabı Türkmən (E)l-Sani 1347 (Türkmən kitabının ikinci cildi – ikinci 1347)”. Müəllif daha sonra yazır: “Çox sonradan yazılan bu adı bir Anadolu türkməni uydurmuş ola bilər. Zira kitab oğuzların yaşam fəlsəfəsini ifadə edir”¹.

Əsəri elm aləminə “Günbət əlyazması” adı ilə təqdim edən tərtibçilər kollektivi yazır: “Əgər əsərin adı varsa da, əlyazma əvvəldən yarımçıq olduğu üçün bunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir: kitabın içində və ya sonunda da əsərin adı haqqında bir məlumat yoxdur. Əlimizdəki tək qeyd 5b vərəqində ikinci sətirdən sonrakı boşluqda karandaşla yazılmış 1347 hicri (1928/1929 miladi) tarixli qeyddir: *Cild-i duyum-i kitab-i Türkmən lisanı* “Türkmən lisanı kitabının ikinci cildi”... Bu qeyd, əgər mətnlə tamamilə əlaqəsiz bir yazı deyilsə, 1928/29-cu ildə, yəni ehtimala görə, əlyazmanın birinci vərəqinin hələ qopmadığı fərz edildiyi bir zamanda bu əsəri oxuyan şəxs tərəfindən yazılmış ola bilər. Belə olduğu halda bu əsərin adı tam olaraq “Kitabi-Türkmən lisanı” formasında deyilsə də, bir parçası bu ifadədən təşkil olunan ad ola bilər. Qeydin “cildi duyum” qismi isə belə izah oluna bilər: Buradakı “ikinci cild” qeydi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbət əlyazmasının başqa bir cildinə işarə edə bilər. Əlimizdəki nüsxənin tək bir boydan ibarət olması bu təxmini

¹ Azmun Y. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmən Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, s. 12

gücləndirir. Başqa cür desək, 1928/29-da bu qeydi yazan insanın əlində ya bu “Kitabi-Dədə Qorqud”un Günbət əlyazması ilə bağlı, ya da onun birinci cildi olan başqa bir “Dədə Qorqud” əlyazmasının olduğunu düşünmək olar. Nəticə olaraq desək, əsərin adını qəti şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” olduğu qətidir. Biz nəşrə hazırladığımız bu əlyazmaya filoloji türkologiyada əlyazmaların araşdırılması ənənəsinə uyğun olaraq qorunduğu şəhərin adının verilməsini uyğun bildik və “Kitabi-Dədə Qorqud”un **Günbət əlyazması** adını verdik¹.

Göründüyü kimi, müəlliflər kollektivi də “Kitabi-Dədə Qorqud”un “üçüncü əyazması” ideyasının həyəcanından qurtula bilməmişdir. Yoxsa, mədəniyyətin özü-özünə verdiyi “avtoişarəyə” bu qədər qeyri-elmi şəkildə yanaşmazdılar.

Əvvəla, “üçüncü əlyazmaçılar” nəyə əsaslanaraq özlərində sonradan karandaşla yazılmış bu qeydi kənara tullamaq səlahiyyəti hiss etmişlər? “Günbət”çilər bu zaman filoloji türkologiyanın ənənələrinə əsaslandıqlarını bəyan edirlər.

Yanırlırsınız, dostlar. Əgər siz doğrudan da, “ənənəyə” əsaslanarsa idiniz, “Kitabi-Türkmən lisani” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un eyni yazı ənənəsinə əsalandığını müşahidə edərdiniz.

“Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani taifeyi oğuzan;

“Kitabi-Türkmən lisani”.

Yəni bu adlar “kitab” ənənəsi kontekstində bir-birinin, az qala, kal-kasıdır: **Oğuz** adının yerinə çox asanlıqla Türkman adını qoymaq olur: **“Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani türkman”**.

Əgər siz əlyazmanın adını bu cür təfsir etsəydiniz, onda “üçüncü əlyazma” ideyasının lap yaxınlığında olardınız. Bu ad gözəl səslənir, lakin reallığı ifadə etmir. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz epoxasının, “Kitabi-Türkmən lisani” isə Türkman/Türkmən epoxasının məhsuludur. Hər ikisi oğuznamədir, şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aiddir, lakin funksional baxımdan tam fərqli abidələrdir. Biri – dastan, o birisi isə “ərgənlik törəsi”dir.

Çox maraqlıdır ki, XXI əsrin tərtibçi-alimləri əlyazmaya ad vermək məsələsində özlərini səlahiyyət sahibi kimi aparsalar da, XX əsrin əvvəlindəki “tərtibçiyə” bu səlahiyyəti hec cürə “qıymırlar”. Halbiki, 1928/29-cu ilə aid bu qeyd günümüzədən düz 90 il əvvəl edilmişdir. Yəni, az qala, bir əsr qabaqkı qeyddir. Bu halda həmin qeyd ənənəyə daha yaxın olub, emik yanaşmanı əks etdirir.

Emik yanaşma – mədəni sistemə onun içerisindən yanaşma;

Etik yanaşma – mədəni sistemə onun çölündən yanaşmadır.

Əcəba, əlyazmanın mədəni mahiyyətinə məkan-zaman kontinuumu baxımından “üçüncü əlyazmaçılar” yaxındır, yoxsa məchul “tərtibçi”?

¹ Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 154-155

Məchul tərtibçinin “üçüncü əlyazmaçılardan” bir əsas fərqi var. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazmasının “kəşşafi” olmaq kimi bir “problemi” olmamışdır.

“Üçüncü əlyazmaçıların” “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinə münasibətdə yol verdikləri ən böyük yanlışlıq Oğuz və Türkman epoxalarını, o cümlədən “Oğuz” və “Türkman” konseptlərini qarışıq salmalarıdır. Halbuki “Günbətçilər” bu məsələnin həllinə hamıdan yaxın olmuşlar. Belə ki, onlar əlyazmanın dilinin əski oğuz türkcəsinin son dönəmindən yeni türk dillərinə keçid prosesi ilə bağlı olduğunu¹, Türküstan yazı üslubu ilə bağlılığını² əsil tədqiqatçı məharəti ilə müşahidə edə bilmişlər. Onların bir fikrini təkrar olaraq bir də xatırlayaq: “Təkcə XVIII bölüm istisnadır. “Dədə Qorqudun kahinlikləri” kimi adlandırıla bilən bu bölüm, əslində, əlpliy dövrünün və dastan çağının sona çatdığını xəbər verən və o dönəmin artıq aşınmaya başlamış olan dəyərləri üçün bir həsrət və ağı səciyyəsinədir”³.

Yəni “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi artıq başa çatmış Oğuz epoxasının deyil, yeni dövrün – Türkman epoxasının abidəsidir. Bu halda etnopoetik təyinatına görə Oğuz yox, Türkman dastandır. Dastanda Oğuz eli, onun sərhədləri, coğrafi adlar aktiv yox, passiv yaddaşı əks etdirir. Başqa sözlə, bunlar artıq klişeləşmiş epik lokuslardır. Əksinə, aktiv yaddaş Azərbaycan/Türkman coğrafiyası ilə bağlıdır. **Dastanda dünyaya baxışın çıxış nöqtəsi Azərbaycan və onun Oğuz yaddaşı ilə müəyyənləşən çevrəsidir. Mətdə Oğuz mərkəzli dünyadan Azərbaycana (Azərbaycana, İrana, bütün Türkman elinə) deyil, Azərbaycandan tarixi Oğuz və müasir Türkman dünyasına baxış var.**

Bu Türkman/Türkmən məsələsi Azərbaycandakı bir sıra alim dostlarımızı möhkəm qıçıqlandırır. Həmişəki kimi, elmi yanaşmanın yerini əsəbi və yersiz patriotizm tutur. Sosial şəbəkələrdə vay-şivən quranların bu əndişəsi lap nahaqdır və bütün bunlar sevdikləri Azərbaycanın Oğuz/Türkman tarixinə bələd olmamaqdan irəli gəlir.

Məsələnin mahiyyəti “Türkman/Türkmən/Tərəkmə” probleminə müasir Azərbaycan Respublikası, Cənubi Azərbaycan və Türkmənistan sərhədlərindən baxışla əlaqədardır. Əziz həmkarlar, həmin Türkman/Türkmənlər elə Cənubi Xəzər ətrafında, İranda, Azərbaycanda, İraqda yaşayan Azərbaycan türkmənləridir. Və bunu bilmək lazımdır ki, XX əsr sovet epoxasına qədər “Azərbaycan türkcəsi” və “Türkmənistan türkcəsi” arasında heç bir fərq yox idi. Necə ki, İsmayıl bəy Qasıralının buraxdığı qəzeti Azərbaycanda, Volqaboyunda, Orta Asiyada rahatlıqla oxuyurdular.

¹ Shahgoli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbət Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 149

² Yenə orada, s. 160, 165

³ Yenə orada, s. 165

Tarixi qaynaqlarda türkmənlər dedikdə oğuzların müsəlmanlığı qəbul etmiş hissəsi nəzərdə tutulur. Lakin prof. Əfzələddin Əsgərə görə, məsələnin kökü daha dərinədir. O göstərir ki, bir etnosiyasi birlik olaraq oğuzlar, doğrudan da, türkmənlərin əcdadı idi¹. Oğuzların islam dinini qəbul etmələri “türkman olmaları” ilə nəticələnmədi. Onlar öz etnik sistemlərini qorumaqla türkmən dünyasının içərisində etnoloji baxımdan superetnos olaraq varlıqlarını davam etdirirdilər².

Bunu “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş Oğuz-Türkmən müqayisələri də göstərir. Dastanda evlənmək üçün qız axtaran Qanturalının türkmən qızları haqqında həqarətlə dediyi “cici-bacı türkmən qızı” ifadəsini, yaxud “Oğuzun arsız türkmənin dəlisinə bənzər” ifadəsini yada salaq. Burada Oğuzdan Türkmənə alçaldıcı baxış var.

Ə.Əsgər yazır ki, türkmənlər oğuzların islamı qəbul etməsindən, ən azı, 200 il öncə bir etnos olaraq mövcud idi və bu etnos türksoylu etnik qruplardan olan oba və oymaqları öz içərisinə almışdı. Ancaq X əsrdən başlayaraq oğuzların islamı qəbul edib türkmənlərə qatılması bu etnosun taleyində mühüm rol oynadı. Türkmənlərin içərisinə oğuz axını o yerə gətirib çıxardı ki, türkmən dünyasında oğuzların çəkisi yerdə qalan etnik qruplara məxsus oba və oymaqların çəkisindən qat-qat artıq oldu. Kəmiyyət dəyişməsi, həmişə olduğu kimi, keyfiyyət dəyişməsinə keçdi. Yəni oğuzların yeni etnos içərisində kəmiyyət etibarilə çoxluğu yeni etnik sistemin təbiətini müəyyən etdi³.

Bunu “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Burada biz Qalın Oğuz elinin siyasi strukturunun (İç Oğuz, Daş Oğuz, Qalın Oğuz) “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimi aktiv olduğunu müşahidə etmirik. Oğuz dövrü artıq passiv yaddaş şəklindədir.

Türkmənlər həm də biz Azərbaycan türklərinin birbaşa əcdadlarıdır. Ə.Əsgərin yazdığı kimi, türkmənlər yayıldıqları böyük coğrafiyada onlarla xalqı öz içərisinə alıb superetnosa çevrildilər. Bu ərazilərdə qurulan onlarla dövlət, o cümlədən Böyük Səlcuqlu imperiyası, Xarəzmşahlar imperiyası, Osmanlı imperiyası, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu (*kimi Azərbaycan – R.Q., S.R.*) dövlətləri böyük türkmən xalqının siyasi zəkasının məhsuludur⁴.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz tayfalarının dilində (“ala lisanı taifeyi oğuzan”) olduğu kimi, “Kitabi-Türkmən lisanı” da türkmən tayfalarının dilində (“Türkmən lisanı”da, başqa sözlə “ala lisanı taifeyi türkmən”) olan abidədir. Bunlar fərqli epoxaların abidələri kimi “Dədə Qorqud” epik ənənəsi ilə bağlı olsalar da, “Kitabi-Türkmən lisanı” bir yazılı abidə kimi heç bir halda (yazılı) “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin üçüncü nüsxəsi və əlyazması deyildir.

¹ Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 53

² Yenə orada, s. 30

³ Yenə orada, s. 39

⁴ Yenə orada, s. 46

“Kitabi-Türkmən lisani”nin əlyazmasına verilən adlara gəlincə, bu məsələni Dədə Qorqud babamızın adverməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Hərə bir ad verdikcə məsələnin “ucundan tutub ucuzluğa gedilir”. Necə ki, sevimli dostumuz, akademik Kamran Əliyev də lap “Rəşidəddin oğuznaməsi”, Əbülqazi oğuznaməsi” adlarında olduğu kimi, əlyazmanı “Vəli Məhəmməd oğuznaməsi” adlandıraraq, əlyazmanın yol mühəndisi olan sahibini, az qala, onun müəllifi elan etmişdir¹.

Əziz həmkarlarımız, belə adlara qətiyyəən ehtiyac yoxdur. Belə ki, əlyazmaya 1928/29-cu ildə karandaşla qeyd qoymuş “məchul tərtibçi” onun Türkman reallığı ilə bağlı olduğunu “üçüncü əlyazmaçıların” hamısından daha dəqiq müşahidə edərək, ona mövcud ənənə əsasında **“Kitabi-Türkmən lisani”adını vermişdir.**

“13-cü boy”: reallıq yoxsa xülya.

“Üçüncü əlyazmaçıların” öz aləmlərində ən böyük “kəşfi” “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cu boyunu “tapmalarıdır”.

Qeyd edək ki, bu 13-cü boy məsələsi hələ keçən əsrin 30-ci illərində Azərbaycanda ortaya atılan və hər dəfə də yalan çıxan xülyadır. Buna baxmayaraq, 13-cü boy axtarışları hələ də davam edir və bir sıra qorqud-şünaslar bu boyun tapılacağına ümidlərini itirmirlər.

Bildirmək istərdik ki, bir alimin 13-cü boy xəyalında olması, hətta bütün ömrünün hər bir anını “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr etsə belə, onun Oğuz etnik-milli təfəkkürünün, Oğuz dünya modelinin, Oğuz epik düşüncəsinin strukturundan xəbərsizliyinin göstəricisidir. Görəsən, belə alimlər bilirlərmi ki, 13-cü boyun olması, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Necə ki, “üçüncü əlyazmaçıların” elan etdikləri “13-cü boy” “Dədə Qorqud” dastanının 11-ci boyunun kontaminativ əlavəsidir. “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjetini əhatə edən bu dastan Salur türkmənlərinin epos yaradıcılığında əfsanələr şəklində qorunub qalmışdır.

Bəs nə üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun olması mümkün deyil?

Bu, onunla bağlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 boydan ibarət Drezden nüsxəsi və 6 boydan ibarət Vatikan nüsxəsi bilavasitə Oğuz/Hun etnik düşüncəsinin 24-lük strukturunu özündə əks etdirir.

Ənənəvi mədəniyyətlərin bütün struktur qatları bir-birini fraktal olaraq təkrarlayır. Birinci işarələr sistemi olan dilin strukturunu mədəniyyətin bütün qatlarını əhatə edən ikinci işarələr sisteminin struktur laylarında təkrarlanır. Başqa sözlə, ənənəvi mədəniyyətin hansı layının strukturunu götürürsənsə götür, burada yalnız “təkrarlanma” müşahidə edəcəksən. Prof.

¹ Bax: Əliyev K. Vəli Məhəmməd Xoca oğuznaməsi. “Kasi” qəzeti, 20 iyul 2019

K.V.Nərimanoğlunun yazdığı kimi, təkrarlanma türk poetikasının təkrarlanma və sıralanma olmaqla iki əsas qanunundan biridir. Müəllifə görə, bu qanunlar, əslində, varlıq aləminin ilahi-kosmoqonik strukturu ilə bağlı harmoniyaları inikas edir: “Təkrar və sıralanma dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Fonemlərin, morfemlərin, sözlərin, cümlələrin, kiçik (mikro) mətnlərin böyük mətn içərisində sıralanması, təkrarı fəzadakı planetlərin, göy cisimlərinin (bildiyimiz və bilmədiyimiz) sıralanmasına və dövrəvi təkrarına bənzəyir”¹.

“Əslində, mifik dünya modelində hər elementin rəqəmlə öz işarəsi mövcuddur ki, sonrakı mədəniyyətlərdə onlar fəal metoforik dil faktoru kimi arxetipik simvol funksiyasını daşımışdır. Ayrı-ayrılıqda sayların birinin digərindən üstünlüyünün səbəbi isə dünyanın yaranmasında hansı funksiyaları yerinə yetirən ünsürü işarələməsindən asılı olmuşdur”².

Bu cəhətdən oğuzların etnik dünya modelinin əsas kəmiyyət universumu olan “24-lük” Oğuz ənənəvi mədəniyyətinin bütün laylarının, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”un strukturunda təkrarlanmalı idi və təkrarlanır da.

“24-lük” Oğuz insanının dünyanı qavrama universumudur. Qaynaqlara görə, oğuzlar həmişə 24 boy vahidindən ibarət olmuşlar. Oğuzlar siyasi-coğrafi cəhətdən böyüyüb nəhəng ərəzələri əhatə etdikcə onlar vaxtaşırı “qurultay” çağıraraq, genişlənən imperiyaları və onun tərkibinə daxil olan xalqları hər dəfə 24-lük prinsipi ilə yenidən bölürdülər. Onlar öz dünyalarını məhz 24 boy vahidindən ibarət şəkildə təsəvvür edirdilər. Oğuz elinin bu 24 boydan ibarət strukturu “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər iki nüsxəsinin poetik strukturunda “mikroskopik dəqiqliklə” təkrarlanır.

Əlbəttə, bizə dərhal etiraz oluna bilər ki, axı “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi 12 boydan, Vatikan nüsxəsi isə 6 boydan ibarətdir. 12 və 6 rəqəmləri 24 rəqəmi ilə necə proyeksiyalana bilər?

Çox sadə. Drezden nüsxəsinin 12 boyluq strukturu Qalın Oğuzun 24 boyluq strukturunu, Vatikan nüsxəsinin 6 boyluq strukturu isə Salur Qazanının başçılıq etdiyi İç Oğuzun 12 boyluq strukturunu proyeksiyalandırır.

Təbii ki, bu dediyimiz yenə də anlaşılmadı. Axı 12-lik 24-lə, 6-lıq isə 12 ilə necə bərabərləşə bilər?

Bunun üçün, əziz dostlar, Oğuz dünyasının etnokosmik strukturunu bilmək lazımdır. Həmin strukturun Drezdendəki 12 boyu Oğuz elinin 24 boyu, Vatikandakı 6 boyu isə İç Oğuzun 12 boyu ilə eyniləşdirən “öz qanunu” var. Və bu qanun oğuznamələrdə bariz şəkildə əks olunmuşdur. Təkcə bir nümunəyə diqqət edək.

Oğuznamələrə görə, Oğuz xan Oğuz elini 24 boy vahidindən ibarət struktur kimi təşkil edir və onları **bozoqlar** və **ucoqlar** olmaqla iki qola ayırır. Oğuz xanın ölümündən sonra böyümüş Oğuz xalqının strukturunu yenidən təsnif etmək zərurəti yaranır.

¹ Nərimanoğlu K.V. Özümüz, sözümlər. Bakı: Çinar-Çap, 2005, s. 577-578

² Qafarlı Ramazan. Mifologiya. 6 cild. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, «Elm və Təhsil», 2015, s. 407-408

Əbülqazi Bahadır xan “Oğuznamə”sində deyilir: “Oğuz xanın uyğur adı verdiyi tayfanın (**c a m a a t**) ağsaqqalı və başçısının Erkil-xoca adlı oğlu var idi. Oğuz xan atasının taxtına oturandan ölənə qədər onun vəziri həmin [Erkil-xoca] idi. O, ağıllı, məlumatlı və çox bilikli adam idi. Gün xan da onu [özünə] vəzir etdi və ölənə qədər onun sözü ilə hərəkət etdi...

Gün xan Erkil-xocanın sözlərinə fikir verdi və böyük qurultay çağırdı. Bütün xalq, yaxşıları və pisləri, [hamı] yığılanda, kiçiklərə – az, böyüklərə böyük pay [verərək], Oğuz xandan sonra qalan vilayətləri, elləri, bütün canlı və cansız qəniməti adı çəkilən otuz şahzadəyə payladı. Bu iyirmi dörd oğlan qanuni arvadlardan idilər; onlardan başqa, kənzilərdən (**k o m a**) də çoxlu oğlanlar var idi. Onlara da mövqelərinə görə bəzi şeylər verdilər.

Sonra o, düzəldilməsini [hələ] Oğuz xanın əmr etdiyi qızıl alaçıqı qurmağı tapşırırdı. Əmr etdi ki, sağ tərəfdə altı ağ çadır (**ü r g ə**) və sol tərəfdə də altı ağ çadır qursunlar. Yenə də sağ tərəfə qırx **q u l a ç** şüvül qurmağı tapşırırdı və əmr etdi ki, uclarına qızıl toyuq bərkitsinlər. Yenə də sol tərəfdə qırx qulaç şüvül qurmağı buyurdu və əmr etdi ki, uclarına gümüş toyuq bərkitsinlər. Xanın əmrinə görə, atla şütüyərək, buzuklar nökərləri ilə qızıl toyuğa ox atdılar, uçuklar [isə] nökərləri ilə gümüş toyuğa ox atdılar. Toyuğu vura bilənlərə çoxlu hədiyyələr verdi. Gün xan atası etdiyi kimi edərək, doqquz yüz at və doqquz min qoyun kəsilməsini buyurdu; yuftdan olan doqquz hovuzu araka ilə doldurmağı əmr etdi, yuftdan olan doxsan hovuzu isə qırmızıla doldurmağı buyurdu. Onlar qırx gün, [qırx] gecə yeyib-içdilər”¹.

Təsvirdən bəlli olur ki, qızıl alaçıqda Gün xan oturdular. “Çadırın içəri qapısında” Erkil-xoca oturur. Bundan sonra 24 nəvə-tayfa dual sxem əsasında 12 ağ çadırdə yerləşdirilir. Sağdakı çadırdə – buzuklar, soldakı çadırdə – uçuklar otururlar. Hər çadırdə iki nəvə-tayfa oturur. Yerləşdirmə zamanı Oğuzun 6 oğlunun oğuznamə mətnlərində dəyişməz struktur kimi keçən ümumi düzüm prinsipi pozulmur:

Sağ tərəfdə

- 1-ci çadırdə: Gün xanın 1-ci və 2-ci oğlanları
- 2-ci çadırdə: Gün xanın 3-cü və 4-cü oğlanları
- 3-cü çadırdə: Ay xanın 1-ci və 2-ci oğlanları
- 4-cü çadırdə: Ay xanın 3-cü və 4-cü oğlanları
- 5-ci çadırdə: Yulduz xanın 1-ci və 2-ci oğlanları
- 6-cı çadırdə: Yulduz xanın 3-cü və 4-cü oğlanları

Sol tərəfdə

- 1-ci çadırdə: Gök xanın 1-ci və 2-ci oğlanları

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002, s. 65-66

- 2-ci çadırda: Gök xanın 3-cü və 4-cü oğlanları
- 3-cü çadırda: Dag xanın 1-ci və 2-ci oğlanları
- 4-cü çadırda: Dağ xanın 3-cü və 4-cü oğlanları
- 5-ci çadırda: Dəniz xanın 1-ci və 2-ci oğlanları
- 6-cı çadırda: Dəniz xanın 3-cü və 4-cü oğlanları

Göründüyü kimi, 24 boydan ibarət Oğuz eli hər çadırda 2 boy olmaqla 12 çadır prinsipi ilə təsnif olunur. 6 çadırda 12 bozoq boyunu təmsil edən nəvələr, 6 çadırda isə 12 ucoq boyunu təmsil edən nəvələr oturdulur. Beləliklə, 6 çadır – 12 boyu, 12 çadır – 24 boyu təmsil edir. Bu struktur olduğu kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrində təkrarlanır. Drezdenin 12 boyu Qalın Oğuz elinin 24 boyunu, Vatikanın 6 boyu isə İç Oğuzun 12 boyunu təmsil edir.

Əziz həmkarlarım və əziz “üçüncü əlyazmaçılar”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun tapıldığını elan etmək Oğuz etnosunun strukturunu “dağıdaraq”, ondakı boy-tayfaların sayını 26-ya çatdırmaq deməkdir. Bu səbəbdən Oğuz epoxası ənənəsinə aid mətnlərdə 13-cü boy heç vaxt ola bilməz. Əgər 13-cü boy varsa, demək orada artıq Oğuz eli yoxdur.

Bu cəhətdən prof Y.Azmunun uşaq ikən türkmənlər arasında eşitdiyi “boylar” diqqət çəkir¹. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, XX əsrdə “Oğuz eli” etnokosmik hadisə kimi mövcud deyildi və Oğuz çağında ədəbi janr mənasında işlənməyən “boy” sözü postoğuz epoxasında artıq öz əvvəlki mənasını itirərək türkmən obalarının folklor janrına çevrilmişdir.

“Üçüncü əlyazmaçıların” ən böyük səhvi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “boy” sözünü məhz bədii janr kimi anlamalarıdır.

Əziz həmkarlar, Drezden nüsxəsindəki oğuznamələrin adında “boy” sözü işlənsə də, bu söz bədii yox, ritual janrı mənasındadır. Başqa sözlə, “boylama” oğuznamə yaratmağın konkret bir mərhələsidir. Dastanın “Bamsı Beyrək” oğuznaməsindəki bir nümunəyə diqqət edək:

“Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı. Boy boyladı, soy soyladı. Qazi ərənlər başına nə gəldügin söylədi. “Bu Oğuznamə Beyəgin olsun!” – dedi”².

Burada:

Boy boylama – “Həqq təala könlinə ilham edən” Dədə Qorqudun boyu “ol zamandakı alplar aləmidən” çağırması;

Soy soylama – Oğuznamənin mövzusunun təşkil edən hadisəsinin qopuzla nəzmə çəkilməsi;

Oğuznamə – bütün bu prosesin nəticəsi olan bədii janrdır.

¹ Azmun Y. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, s. 21

² Kitabi-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 67

Əgər tədqiqatçılar “boy” terminin bədii janrı yox, ritual janrını bildirdiyini bilsəydilər, onda onlar 13-cü boy məsələsinə, bəlkə də, başqa cür yanaşa bilərdilər.

Burada bir məsələyə də diqqət yetirməyimiz lazım gəlir. Bu, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsindəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjetinin etnopoetik məkanı məsələsidir. Birmənalı şəkildə bildirmək istərdik ki, tarixi Oğuz xalqının milli xalqlara diferensiasiya etməsindən sonra “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjeti yalnız Salur türkmənlərinin arasında yaşamaqda davam etdi. Başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan tanıdığımız Salur Qazan məhz öz adı ilə Salur türkmənlərinin epos qəhrəmanına çevrildi. Bu səbəbdən “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” oğuznaməsi heç bir halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu olmayıb, Türkmən folklor fakturasıdır.

Qənaətlər.

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması kimi elm aləminə təqdim olunmuş və mətnin içərisində “Kitabi-Türkmən lisanı” adlandırılmış əlyazma poetik strukturu etibarilə eposun Drezden və Vatikan nüsxələri ilə heç bir məqamda nüsxələşə bilmədiyi üçün onun nə üçüncü nüsxəsi, nə də üçüncü əlyazmasıdır.

2. Bu məsələdə elm aləmi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ilə onun konkret bir epoxada yazıya alınmış şəkli olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini eyniləşdirməklə aldadılmışdır.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyundakı Qazanın söylədiyi 2-ci nəğmə “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsinin kontaminativ işarəsi, yaxud düyünüdür.

4. “Kitabi-Türkmən lisanı”dəki “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjet-oğuznaməsi bilavasitə yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un deyil, şifahi “Dədə Qorqud” eposunun kontaminativ əlavəsidir. Çünki “Kitabi-Türkmən lisanı” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da bütün hallarda şifahi “Dədə Qorqud” epos nüvəsinin yazılı törəmələri – paradıqmalarıdır. Yəni “Kitabi-Türkmən lisanı” birbaşa yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının deyil, məhz şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkmən/Türkmən epoxasındakı davamıdır. Bu halda o, heç bir şərtlər daxilində yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması ola bilməz.

5. “Dədə Qorqud” Oğuz milli düşüncə sistemini bütövlükdə əhatə edən eposdur. Onun tarixən iki mənə paradıqması var:

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı: Bu, “Qorqud Ata” mifik nüvəsindən başlanan, Oğuz epoxasından keçən və oğuzların milli xalqlara diferensiasiya etdiyi dövrə qədər davam edən və sonra milli eposlara transformasiya olunan epik ənənədir.

İki nüsxədən (Drezden və Vatikan) ibarət yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı: Bu, şifahi “Dədə Qorqud” dastanının konkret məkan-zaman nöqtəsində yazılı şəkildə qeydə alınmış şəkliidir.

Şifahi “Dədə Qorqud” dastanı minillər boyunca dəyişərək inkişaf etmiş, “Kitab-Dədə Qorqud” dastanı isə öz inkişafını donduraraq, əlyazma şəklində daşlaşmışdır.

6. “Kitabi-Dədə Qorqud”da əlyazmalanmış mətn dastan funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi funksional tipinə görə dastan deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un **ifaçıları** – ozanlar, **ifa mühiti** – el şənlikləri, şönlər, ziyafətlər, qonaqlıqlar və s., **auditoriyası** – geniş publika, Oğuz elinin ən müxtəlif təbəqələri, **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ekzoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi hamı üçün açıq olan, konkret olaraq hər hansı etnososial qrupa aid edilməyən, yaxud eşidilməsi, öyrənilməsi cəmiyyətin hansısa təbəqələrinə, qruplarına qadağan edilməyən mətn, **mətnin etnopoetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – bədii-estetik, əyləncəvi funksiyaya malik dastan olduğu halda, “Kitabi-Türkmən lisanı”nin **ifaçıları** – baxşı/ozanlar, **ifa mühiti** – qırxlar məclisi; **auditoriyası** – qırx şagird; **mətnin sakrallıq dərəcəsi** – ezoterik mətn tipi, yəni dinlənilməsi yalnız konkret etnososial qrup (qırx şagird) üçün nəzərdə tutulan, inisiyasiya ritalından keçməyənləə dinlənilməsi, eşidilməsi qadağan edilən mətn, **mətnin etnopoetik tipi** – oğuznamə, **mətnin funksional struktur tipologiyası** – sakral-mistik, gizlin-ezoterik funksiyaya malik ərgənlik törəsidir.

7. “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi baxşı/ozanlar tərəfindən ancaq “40-lar” (“40 ərən”, yaxud “40 şagird”) məclisində oxunan və 40 neofit tərəfindən öyrənilən, mənimsənilən, əsasında “bəy-igidlik” imtahanı verilən “ərgənlik bitiyi”, “inisiyasiya kodeksi”, başqa sözlə, “ağa” statusunda olan subyektlərin “bəy-igid”, “alp-ərən” statusuna keçirilmə ritualının ezoterik/batini “törə kitabıdır”.

8. “Kitabi-Türkmən lisanı” abidəsi heca vəzninin təsirlərindən və hecanın strukturuna əsaslanan saz-aşiq ənənəsindən qapalı quruluşa malik mühafizəkar məhəlli mühitdə, yəni Azərbaycan Tərəkmə/Türkmən mühitində qorunub qalmışdır. Qapalı-məhəlli mühit, mühitə məxsus adət-ənənələrin tərəkmə killi kimliyini qoruyub saxlayan immun sisteminə çevrilməsi heca şeirinin həmin mühitlərə nüfuz etməsinə imkan verməmişdir. Elə bu cəhətdən azərbaycandilli “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsinin ifaçıları aşığılar yox, baxşı/ozanlardır.

9. “Kitabi-Türkmən lisanı” və “Kitabi-Dədə Qorqud” biri ezoterik, o biri ekzoterik funksional tipologiyaya malik mətnlərdir və bu səbəbdən onların hər ikisi şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsi ilə bağlı olsalar da, ezoterik “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi tipoloji baxımdan ekzoterik “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznamələrinin üçüncü nüsxəsi, yaxud üçüncü əlyazması deyildir.

10. “Kitabi-Türkmən lisanı” oğuznaməsi artıq başa çatmış Oğuz epoxasının deyil, yeni dövrün – Türkmən epoxasının abidəsidir. Bu halda etnopoetik təyanatına görə Oğuz yox, Türkmən dastandır. Dastanda Oğuz eli, onun

sərhədləri, coğrafi adlar aktiv yox, passiv yaddaşı əks etdirir. Başqa sözlə, bunlar artıq klişeləşmiş epik lokuslardır. Əksinə, aktiv yaddaş Azərbaycan/Türkman coğrafiyası ilə bağlıdır. Dastanda dünyaya baxışın çıxış nöqtəsi Azərbaycan və onun Oğuz yaddaşı ilə müəyyənləşən çevrəsidir. Məndə Oğuz mərkəzli dünyadan Azərbaycana (Azərbaycana, İrana, bütün Türkman elinə) deyil, Azərbaycandan tarixi Oğuz və müasir Türkman dünyasına baxış var.

11. “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz tayfalarının dilində (“ala lisani taifeyi oğuzan”) olduğu kimi, “Kitabi-Türkmən lisani” də türkman tayfalarının dilində (“Türkman lisani”də, başqa sözlə “ala lisani taifeyi türkman”) olan abidədir. Bunlar fərqli epoxaların abidələri kimi “Dədə Qorqud” epik ənənəsi ilə bağlı olsalar da, “Kitabi-Türkmən lisani” bir yazılı abidə kimi heç bir halda (yazılı) “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin üçüncü nüsxəsi və əlyazması deyildir.

12. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun tapıldığını elan etmək Oğuz etnosunun strukturunu “dağıdaraq”, ondakı boy-tayfaların sayını 26-ya çatdırmaq deməkdir. Bu səbəbdən Oğuz epoxası ənənəsinə aid mətnlərdə 13-cü boy heç vaxt ola bilməz. Əgər 13-cü boy varsa, demək orada artıq Oğuz eli yoxdur.

13. “Kitabi-Türkmən lisani” abidəsi təqdim etdiyi epik coğrafiya, dili və s. baxımından Azərbaycan/Türkman/Tərəkəmə abidəsidir.

P. S. Şübhəli məqamlar.

Bütün deyilənlərlə bərabər “Kitabi-Türkmən lisani” əlyazmasında bizi şübhəyə salan məqamlar da yox deyildir.

Məsələn:

1. Əlyazmanın kağızının kimyəvi ekspertizası indiyə qədər niyə aparılmamış və onun dəqiq yaşı təyin edilməmişdir?

2. Əlyazmanın sahibi olan Vəli Məhəmməd Xoca onu İrana-Turana səxavətlə təqdim etdiyi halda, nəyə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”un YUNESKO-da 1300 illiyinin keçirildiyi, dünyanın bütün qorqudşünaslarının axışb gəldiyi Bakıya təqdim etməmişdir? Əvəzində bu əlyazma bizə hansısa işbazlar tərəfindən bir il yarımından çoxdur ki, ödəniş (bir milyon dollar) müqabilində təklif olunurdu. Bu məsələdə bir iranlı professorun da “izləri” boy verdi. Onu da Azərbaycandakı əlaltısı əlyazmanın naşiri kimi təqdim etməyə çalışdı. O professor ki, rəhmətlik akademik Tofiq Hacıyevi “Qara məcmuə” adlanan saxta bir mətnlə aldatmış və bu mətnin Xətəinin babasının Azərbaycan dilindəki şeirləri olduğuna inandırılmışdı.

3. Əlyazmada Şimali Azərbaycanla bağlı təhqiramiz yerlər var. Onların Dədə Qorqudun dilindən deyilməsinə inanmırıq. Məsələn, “Talışı qoyun”

ifadəsi (“Talışı qoyun çıxdığı...”¹). Talışlar bir toplum kimi heç vaxt qoyunçuluqla məşğul olmamış, tarixi Azərbaycanda qoyunçu xalq kimi tanınmamışlar. Bu halda Dədə Qorqudun “talış” adını “qoyun”la birgə çəkməsində məqsədi nə idi? Bu ifadə Dədə Qorqudundurmu?

4. Yaxud Dədə Qorqud nəyə görə 40 şagirdə Şirvanı “mürvətsiz” yer kimi tanıdır: “...akçası çox, mürüvvəti yox Şirvan eli”²

5. Mətdə Naxçıvan, İrəvan və Şərur eli adamlarının “şər yaxan” adlandırılması bu ifadənin bizdə Dədə Qorquda aid olduğuna şübhə yaradır: “Geçisi gərcə, adamı şərçə İrəvan, Naxçıvan, Şərül eli”³.

Əlbəttə, bütün bunları yazmaya bilərdik. Ancaq bunları da gördük və deməyə də bilmədik. Dedik ki, sonradan axmaq vəziyyətində qalmayacaq.

Qaynaqlar

1. Azmun Yusif. Dede Korkutun Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2019.

2. Cəfərov Nizami. Eposdankitaba. Bakı: Maarif, 1999.

3. Cəfəri M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007.

4. . Duymaz Ali. On üçüncü Boy / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019.

5. Ekici Metin. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazanın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

6. Ercilasun A.B. Dede Korkutun Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019.

7. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002.

8. Əliyev Kamran. Vəli Məhəmməd Xoca oğuznaməsi. “Kasi” qəzeti, 20 iyul 2019.

9. Əsgər Əfzələddin. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

10. İsmayılov Hüseyn. Göyçə dastanları: Türk epik sistemində dastan informasiyasının fasiləsizliyi (ön söz) / “Göyçə dastanları və aşığı rəvayətləri” kitabı. Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2001.

11. İsmayılov Hüseyn. Göyçə aşığı mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2002.

12. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988.

¹ Shahgoli N.K., Yaghibi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 216

² Yenə də orada, s. 216

³ Yenə də orada, s. 216

13. Qafarlı Ramazan. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı, «Elm və Təhsil», 2015.

14. Nərimanoğlu K.V. Özümüz, sözümüz. Bakı: Çinar-Çap, 2005.

15. Rzasoy Seyfəddin. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008.

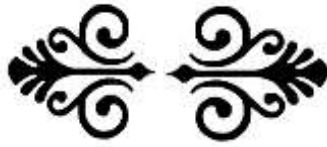
16. Şahgöli N.K., Yəghobi V., Aghatabai Ş., Behzad S. Dede Korkut Kitabının Günbəz Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım / Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019.

17. Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Türk Dil Kurumu. Ankara, 2005.

18. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.). Москва: Наука, 1988.

19. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / Очерки естественно-научных знаний в древности (сб. ст.). Москва: Наука, 1982.

İyul 2019

“Dədə Qorqud”
Elmi-ədəbi toplu, 2019/ II (65)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019

Ədəbi işçilər:
Sənubər Kərimova
Qumru Şəhriyar

Nəşriyyat direktoru:
Elşən Hətəmzadə

Operator:
Sədaqət Qafarova

Kompüter tərtibçisi:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: № 1
Həcmi: 202 səh.
Tirajı: 300

*Toplu “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində
hazır diapozitivlərdən ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Ünvan: Bakı, 370004, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31
Tel: 492-93-14; Fax: 492-93-14
E-mail ünvanı: dede.qorqud.11@mail.ru